

B.G. Forseliuse Seltsi Toimetised nr.1

Kooliraamatu arengust Eestis

12.-14. märtsini 1992 Tartus toimunud Eesti kooliajaloo V
konverentsi materjalid

Tartu 1996

Tartu Ülikooli Eesti ajaloo kateeder
Eesti Pedagoogikamuuseum
B.G. Forseliuse Selts

KOOLIRAAMATU ARENGUST EESTIS

12.-14. märtsini 1992 Tartus toimunud Eesti
kooliajaloo V konverentsi materjalid

5th Estonian Conference of School History
**About the Evolution of the Schoolbook in
Estonia**

Tartu 1996

B. G. Forseliuse Seltsi väljaanne

EE2400 Tartu, Riia 37

tel./fax 27/ 420 277

tel. 27/420 498

GSM 8/ 25 019931

Toimetanud: Evi Laido, Endel Laul, Madis Linnamägi

Arvutikiri: Aino Kiis, Mare Lang, Kärt Mikli

SISUKORD

Saateks.	<i>Madis Linnamägi</i> ..	5
Jan Ámos Komenský – 400 aastat sünnist. <i>Liivi Aarma</i> ..		6
Õpiku kohast rahvuslikus kultuuris.	<i>Endel Laul</i> ..	13
Jan Ámos Komenský ja tema õpikud Eestis ja Baltimaadel	<i>Liivi Aarma</i> ..	20
Varased eestikeelsed aabitsad aastaist 1694 ja 1698		
undis ja nende säilinud järeltrükid Kopenhaagenis kui B.G. Forseliuse aabitsad	<i>Liivi Aarma</i> ..	24
Vändra aabitsameistrid.	<i>Lembit Andresen</i> ..	30
Õpikute kasutamise eeskirjadest Rahvahariduse minis- teeriumile alluvates koolides 19. Sajandil. <i>Elmar Ernits</i> ..		31
Õppekirjanduse väljaandmine Eesti Vabariigis 1918-1940.	<i>Priit Halberg</i> ...	34
Eesti keskkooli ajaloo ja kodanikuõpetuse õpikud 1919-1930	<i>Väino Sirk</i> ...	38
Eesti Vabariigi koolides kasutatud ajalooõpikutest aastatel 1919-1940.	<i>Hillar Palamets</i> ...	42
Ajaloo õpetamisel kasutatud täiendavast õppekirjandu- sest ja -vahenditest Eesti koolis 1918-1940.		
.....	<i>Karl Naanuri</i> ...	44
Plaankeealastest õppevahenditest aastail 1885-1940. ...		
.....	<i>Enn Ernits</i>	45
Koolivõimlemise küsimusi Juhan Kurriku "Turnimise raamatus".	<i>Evald Mäepalu</i> ...	51
Eestikeelne geograafiaõpik 1816-1944. <i>Vello Paatsi</i> ...		53
Keemia õpikud ja käsiraamatud.	<i>Helgi Muoni</i> ...	55
Rahandusmatemaatika elemendid Eesti kooliõpikutes. ...		
.....	<i>Jaan Reimand</i>	58
Töenäosusteooria ja matemaatilise statistika alaste küsimuste käsitlemine Eesti koolides. <i>Kalle Velsker</i>		59

Ülevaade õppekirjandusest Tartu Veterinaariainsti- tuudis.	<i>Enn Ernits</i>	62
Alternatiivsed matemaatika kooliraamatud Eesti koolis aastatel 1920-1937.	<i>Olaf Prinits</i>	64
Kutsekoolide õpikutest 1920-1930. aastail. <i>Ahto Kennik</i>		71
Välis-Eesti õppekirjanduse uurimise probleeme.	<i>Ilmar Kopso</i>	75
Eesti üldhariduskoolide õpikutest sõjajärgseil aastail 1944-1949.	<i>Aino Kits</i>	80
Liivi kooliraamat läbi aastakümnete. . <i>Tõnu Karma</i> . . .		82
Om den kyrkliga lästraditionen I Sverige på 1600-talet. .	<i>Egil Johansson</i>	86
Language-teaching in East and West. <i>Inger-Iris Schrøder</i>		89
Pervõi utšebnik po geograafii Latvii I Estonii na latõškom jazõke.	<i>Aleksei Apinis</i>	92
Latõškie utšebniki matematiki v XIX veke. <i>I. Klekere</i> . . .		93

SAATEKS

Eelmisel, Eesti kooliajaloo IV konverentsil "300 aastat pedagoogikaharidust Eestis" (1984) tõsteti esile koolmeistrite ettevalmistamise algust kui iga rahva haridus- ja kultuuriloo murrangulise tähtsusega sündmust. Bengt Gottfried Forselius pani oma seminari lõpetanute abiga aluse eesti rahvakoolide võrgule, mille areng ja tegevus ei katkenud ka kõige rängematel aegadel.

1986/87. õppeaasta oli esimeste B.G. Forseliuse aegsete koolide juubeliaasta. Üksteise järel tähistasid oma 300. aastapäeva Nõo, Puhja, Kolga-Jaani, Kirivere (Pilistvere), Rõngu, Laiuse, Põltsamaa, Otepää, Padise (juba 1984. a.) ja paljud teised koolid, sest 1688. aastal loendati juba 49 rahvakooli. See oli suurte leidmiste ja identifitseerumise aeg, sest vaatamata sovjetliku ideoloogiaaparaadi survele toodi rahvakooli ajalugu rahva ette: uuriti ja avaldati oma paikkonna hariduse ja kultuuri lugu, tähistati vanu koolimaju või nende asemeid, kirjutati üles mälestusi ja pärimusi. Üritused kulmineerusid 1987. a. 14. juunil Kambjas, kus avati Eesti rahvakooli memoriaal, sest seal sündis ja töötas kõstri ja koolmeistrina eesti õpilaste ja õpetajate võrdkuju Ignatsi Jaak (u. 1670-1741).

Ei unustatud ka B.G. Forseliust. Kuigi ta hukkus 1688. aastal Läänemeres, püstitati talle Kambja kiriku juurde sümbolne kalmukivi, mille tekst räägib temast kui Jan Ámos Komenský valgustuspedagoogiliste ideede elluvijast.

1992. aastal oli selle suure tšehhi mõtleja ja kooliuuendaja 400. sünniaastapäev. Praha tähtpäevakonverents käsitles J.Á. Komenský pärandit ja inimese kasvatust 21. sajandi jaoks. Eesti kooliajaloo V konverents oli pühendatud J.Á. Komenskýle, seepärast on käesolevas kogumikus päevakohane artikkel Liivi Aarmalt.

1992. aasta oli tähelepanuväärne veel selle poolest, et meie kooliajalookonverentside mõtte algataja, Tartu Ülikooli dotsent Aleksander Elango sai 21. veebruaril 90-aastaseks.

Ka Rootsi rahvakoolil oli 1992. aastal tähtpäev – 150 aastat järjepideva ja kohustusliku alghariduse andmise algusest.

B.G. Forseliuse Seltsi (asutatud 1989. a.) üks tegevussuundi on hariduse ajaloo uurimine, seepärast algatas selts uue konverentsi korraldamise mõtte ja palus kaaskorraldajateks Tartu Ülikooli Eesti ajaloo kateedri (juh. prof. Sulev Vahtre) ja Eesti Pedagoogikamuuseumi (dir. Ilmar Kopso).

Korraldustoimkond võttis arvesse eelmise konverentsi soovitusi käsitleda õpikute ajalugu, analüüsis võimalusi ja leidis olevat sobiva vaadelda kooliraamatu arengut Eestis kuni 1940. aastani. Konverents toimus Tartu Ülikooli peahoones. Esialgu oli plaanis avaldada enne konverentsi teeside kogumik. Sellest ei tulnud asjaolude sunnil midagi välja. Nõukogude rubla hüperinflatsiooni tingimustes haihtus 1992. a. ka konverentsi materjalide trükkimise võimalus, tehti vaid valguskoopiaid 10 tükki. Nüüd teeme seda siiski. Kuid too segane aeg kajastub käesolevas materjalide kogumikus: osa autoreid on esindatud ettekandega, osa vaid teesidega. Teemaväliselt esines konverentsil Gustav Adolfi Gümnaasiumi külalisõpetaja Inger-Iris Schröder Taanist, kelle võõrkeeõpetuse kogemused me siin siiski avaldame.

Kogumik ilmub "B.G. Forseliuse Seltsi Toimetiste" esimese numbrina, s.o. puhtteadusliku väljaandena. Kuid ka seltsi ajakiri "Forseliuse Sõnumid" avaldab ajaloo- ja koduloo-uurimusi, kui nad pakuvad huvi laiemale lugejaskonnale.

Tartus, 1992-96

Madis Linnamägi
B.G. Forseliuse Seltsi tegevesimees,
korraldustoimkonna esimees

JAN ÁMOS KOMENSKÝ - 400 AASTAT SÜNNIST **28.III 1592-15.XI 1670**

Liivi Aarma, TA Ajaloo Instituudi
vanemteadur

Jan Ámos Komenský ajastu eellugu

J. Á. Komenský ajastu eellugu sai alguse kaks sajandit varem. Euroopas valitses tollal katoliku usk oma paavstivõimu ja sellele rajatud hierarhiliste struktuuridega. Varase kapitalistliku tootmise elementide ilmumisega tärkas ka vastuseis feodaalse ühiskonna ühe peamise valitsemise instantsi – katoliku kiriku ja tema organisatsioonide vastu. Rahaliste suhete arenguga

kaasnesid üha kasvavad kulutused luksusele ja jõudeelamisele nii aadel- kui vaimulikkonnas. Nende tulud kasvasid aga alluvate järjest suurenevast ekspluateerimisest ja allutatud alade elanike järjest suurenevast maksukoormast. Kõik toleaegsed vastuolud leidsid väljenduse maa- ja linnaelanike vaesemate kihtide avalikus võitluses, mis kogu oma jõus suubus nn. reformatsiooni. Pea kõiki Euroopa riike haaranud reformatsioon ei olnud ainult religioosne võitlus Rooma paavsti ja katoliikliku ideoloogia vastu, vaid ka sotsiaalne ja klassidevaheline võitlus, milles mängisid suurt rolli tärkava kodanluse materiaalsed ja klassilised huvid. Rooma paavsti ja katoliku kiriku võim pidurdas kapitalistlike suhete arenemist ning oli vaja leida ideid, mis oleksid purustanud katoliikluse pühaduse oreooli. Vastandjõuks sai ketserlik idee reformatsioonist. Varase reformatsiooni ideed tekkisid Inglismaal (John Wycliffe (1320-1384), tõlkis piibli inglise keelde) ja Tšehhis (Jan Hus (1369-1415), põletati tuleriidal kui ketser).

Nad mitte ei paljastanud katoliikluse moraalset laostumist, vaid panid aluse protestantismile ja kogu järgnevale reformatsiooniliikumisele Euroopas. Nõuti varakristluse taastamist tema esialgsel kujul, vastandades uskliku sisemist jõudu kiriku kultusevälisele särele ja kallihinnalisusele, nõuti Rooma paavsti ametikoha ja kiriku hierarhia kaotamist, rahvuskiriku loomist ning allutamist rahvusriikidele. Hussiidid olid kõige radikaalsemad, nõudes ja jutlustades inimeste võrdsusest ning kaitses talupoegade ja linnaelanike alamate kihtide huve. Kuigi Jan Hus 1415. aastal Konstanzi kirikukogul ketseriks tunnistati ja põletati, algas 1419. aastal nn. hussiidi revolutsioon, mis esialgu haaras linnade alamkihte ja talupoegkonda. Keskuseks sai 1420. aastal Tabori linn, kus peaaegu 20 aastat valitsesid järgmised printsiibid: kõik selle linna elanikud on üksteisele vennad; inimesed on omavahel võrdsed; kes ei tee tööd, see ei pea ka sööma. Kaotati seisusevahed, privileegid, ühiskond põhines töö ja võrdsusel, suuromand läks kogukonna valdusesse, kogukonda juhtisid valitud rahvajuhid. Liikumise hävitas Rooma paavsti poolt korraldatud ristsõda, kuid taboriitide ideed elasid edasi. Osa taboriite põgenes Poolasse. Hussiitide ideed kandusid edasi Saksamaale, kus reformatsiooni lipu all algasid võimsad ülestõusud feodalismi majanduslike ja poliitiliste alustugede vastu. Avalik võitlus algas 1517. aastal, mil Martin Luther (1483-1546) astus avalikult välja katoliku kiriku vastu. Juba tollal jagunes ühiskond algava reformatsiooni suhtes kolme leeri. Need, kes olid huvitatud olukorra muutmatusest, kogunesid konservatiivsesse katoliiklikku laagrisse, kus

eesotsas seisis imperaator. Teise kuulusid linnakodanike, tõusva kodanluse kodanlik-reformistlikud elemendid, kelle eesotsas oli Martin Luther. Kolmandasse kuulus plebeilisrevolutsiooniline saksa rahvas, kelle eesotsas oli Thomas Münster (1490 - 1525). M. Luther taganes hirmust rahva võimsa liikumise ees oma radikaalsematest nõudmistest ja jäi minimaalsete reformide taotlejaks. Reformatsiooni radikaalne suund aga elas edasi 15. sajandil tekkinud nn. "böömi-määri (tšehhi) vennaskondades", kus väiketalupoegkonna ja külakäsitööliste keskel kehtisid tabariitide demokraatlikud ja antifeodaalsed traditsioonid.

Jan Ámos Komenský lapsepõlv ja noorusaastad

Jan Ámos Komenský sündis 28. märtsil 1592. aastal böömi vennaskondlase Martin Komenský peres. Komenský arvatavaks sünnikohaks peetakse kas Lõuna-Määrimaa linna Uherský Brodi, sellest 4-5 km kaugusel asuvat Nivnice asulat või nimetatud linnast umbes samal kaugusel asuvat Komna asulat. Viimasest on päris kindlasti pärit Jan Ámose isa, millele viitab ka perekonnanimi - Komenský. Isa oli veskipidaja, 1602-1604 on Martin Komenskýt mainitud Uherský Brodi linna kodanikuna, kes oli aktiivne määri vennaskonna liige nagu ta esivanemadki. Oma aja kohta oli ta haritud mees: tundis hästi piiblit ja oli tuntud oma rahvavalgustusliku tegevuse poolest. 1604. aastal tabas Komenskýte perekonda suur õnnetus - laastav katk viis hauda Jan Ámose isa, ema ja kaks venda. Jan Ámose ja ta õe võttis kasvatada isapoolne tädi, kes pani poisi õppima esialgu vennaskonna algastme kooli ning seejärel ladinakooli. 1611. aastal astus Jan Ámos Komenský protestantlik-kalvinistlikku Herborni ülikooli (asutatud 1584. aastal), mille lõpetas 1613. aastal. Ülikooliaastatel tegeles ta intensiivselt filosoofia ja usuliste probleemidega. Ta toetas oma õpetaja Johann Alstedi (1588-1638) ideed Kristuse tuhandeaastase riigi tulemisest, kus kõik inimesed on õnnelikud. Kui Alsted arvas, et see riik võiks saabuda 1694. aastal, siis Komenský arvates võis see saabuda juba 1672-1673. a. Komenský pidas Herborni ülikooli tarkuse aiaks ning oma professorit suureks aednikuks. Filosoofiliste vaidluste käigus pööras ta tähelepanu filosoofia kesksele küsimusele - teadmiste allikaile ja teadmiste omandamise teedele. Seega võib öelda, et oma pansoofiliste kõiketeadmiste ideede väljatöötamist alustas Komenský juba Herborni ülikoolis.

1614. aastal astus Komenský Heidelbergi ülikooli. Samal aastal määrati ta ka Prerovi vennaskonna kooli juhatajaks ning 1616. aastal juba Prerovi

piiskopi abiliseks. 1618. aastal saab Komenskýst Fulneki linna ja Põhja-Määri piirkonna pastor. Siin abiellus ta Fulneki linnapea tütreaga ning kirjutas oma esimesed ajaloolised traktaadid. Samal aastal algas böömi vendade suur ülestõus Habsburgide vastu, kes ei pidanud kinni 1609. aastal saavutatud religiooni vabaduse kokkuleppest ning protestante Tšehhimaal igati maha surusid.

1618-1620. aastate böömi vendade ülestõus juhatas sisse ka Kolmekümneaastase sõja Euroopas. Habsburgid kuulutati ülestõusu juhtide poolt troonilt tõugatuks. 1620. aastal Praha lähedal Valgemäel toimunud lahingus said böömi vennad lüüa: nende linnade liidu sõjavägi purustati täielikult ja tšehhi rahvas kaotas pea kolmeks aastasajaks oma iseseisvuse. Habsburgide võit tõi Tšehhimaale seejärel palju muret ja kannatusi. 1621. aasta veebruaripäevadel hukati paljud tšehhi rahva paremad pojad. Fulneki linn süüdati põlema ning tuleroaks sai Komenský maja koos rikkaliku raamatukogu ja käsikirjadega. 1622. aastal tabas Komenskýt uus löök - linna tunginud hispaania sõjamehed tõid endaga kaasa katku, millesse surid Komenský abikaasa ja mõlemad lapsed. Ränga jälitamise ja katoliikliku inkvisitsiooni tugevnemise tingimustes oli Komenskýl ohtlik jääda Määrimaale ning ta peitus väikesesse Brandise linna, kus talle andis peavarju tšehhi protestantlik aadlik krahv Žerotinski.

Nii oli kolmekümneaastane Jan Ámos Komenský kogenud oma elus juba kahel korral perekonna kaotust, nüüd kodukoha ja peatselt ka kodumaa kaotust.

Komenský paguluse algusaastail Brandises tutvus Jan Ámos Komenský oma uue väljavalituga, siinse protestantliku piiskopi tütreaga, kellega ta abiellus 1624. aastal. Kuigi Komenský oli juba Fulnekis kirjutanud ajaloolisi töid Määrimaast ning koostanud Määrimaa kaardi, millist hinnati tolleaegsete võimaluste juures küllalt täpseks, alustas Komenský just siin põranda all oma "Suure didaktika" ("*Didactica magna*") kallal töötamist. 1625. aastal reisis Komenský Poolasse, tutvumaks võimalustega, et vennaskonnad saaksid seal elada ja töötada, kui selleks vältimatu vajadus peaks tekkima. 1626. aastal pöördus Komenský poole tema õpingukaaslane Herborni ülikoolist Jan Stadius, kes oli koduõpetajaks tšehhi mõisnik Sadovský juures. Sama mõisniku lossis Kirde-Tšehhis leidis peatuspaiga ka Komenský pere. Jan Stadius küsis nõu ja juhendeid õpetamise paremaks organiseerimiseks ja palus Komenskýl kirja panna vastavad reeglid. Komenský võttis ettepaneku rahuldustundega vastu, sest ta oli oma pedagoog-

gikarjääri jooksul samuti nende probleemidega kokku puutunud. Kuid enne kui iseseisvalt didaktiliste probleemide lahendamisele asuda, otsustas Komenský pöörduda saksa pedagoogi Wolfgang Rathke (1571-1635) poole, kelle didaktilisi ideid teadis ta juba varem. Rathke püüdis oma didaktilisi saavutusi hoida kiivalt saladuses ja isegi ei vastanud Komenskýle. Pärast mitmeid tulutuid pöördumisi ka teiste õpetlaste poole asus Komenský iseseisvalt J. Stadiuselt saadud ülesannet lahendama, võttes aluseks 1621. aastal väljaantud saksakeelse E. Bodini raamatu õpetuskunstist (didaktikast).

31. juulil 1627. aastal andis imperaator Ferdinand II välja seaduse, millega katoliiklus kuulutati Tšehhis ametlikuks religiooniks. Protestantidele anti kuus kuud aega valiku tegemiseks - kas tulla üle katoliku usku või lahkuda kodumaalt. Vennaskonnad otsustasid kodumaalt lahkuda. Komenský sai vennaskondade liidu sinodilt ülesande organiseerida Tšehhist lahkumist. 28. jaanuaril 1628. aastal asus Komenský koos oma naise ja vastsündinud poja ning enam kui 30 000 tšehhi perekonnaga teele Poolamaale. 8. veebruaril 1628. aastal saabusid põgenikud Lesznosse, mis sai varjupaigaks paljudele tuhandetele vennaskonna liikmetele. Juba 16. sajani keskel oli seal tekkinud böömi vendade kogukond, kes oli sunnitud kodumaalt põgenema. 1550. aastal oli Lesznos avatud vennaskonna kool, mis Komenský tulekuga organiseerus kõrge-
matasemeliseks ladinakooliks. Lesznost sai tugevaim böömi vendade keskus enam kui saja teise samalaadse vennaskonna hulgas mujal Poolas, Preisimaal ja Ungaris. Komenský õpetas Leszno gümnaasiumis reaallaineid, eriti füüsikat. 1635. aastast oli ta gümnaasiumi rektor.

Lesznos tegeles Komenský väga intensiivselt loometööga. Ta töötas kahes suunas. Esimeseks oli intensiivne töö oma teose "*Didactica magna*" kallal, sest ta lootis Tšehhimaale pea tagasi pöörduda ning siis oleks kohe vaja läinud neid aluseid, millele oleks saanud rajada uut koolisüsteemi Tšehhis. Reaalne lootus tekkis siis, kui 1630. aastal protestantlik Rootsi vallutas Praha. Kuid 1632. aastal, kui ta oma töö lõpetas, purunes lootus kodumaale tagasi pöörduda, sest Tšehhis kehtestati seoses Habsburgide eduga Kolmekümneaastases sõjas veelgi hullem katoliiklik režiim. 1628. aastal kirjutas Komenský ka teise kuulsa didaktilise raamatu "*Emade kool*" ("*Informatorium školy materske*"). 1633. aastal ilmus see Komenský enda poolt tõlgituna saksa keeles Lesznos, järgmisel aastal Leipzgis.

Komenský teiseks suunaks oli konkreetsete õpperaamatute koostamine õpetuskunsti täiustamiseks. 1631. aastal esimest korda ilmavalgust näinud

ladina keele õpik "*Janua linguarum reserata sive Seminarium et Scientarium*" oli kõige suuremaks pöördepunktiks selle tolleaegse tähtsaima aine õpetamisel kogu maailmas: õpikus loobuti senisest dogmaatilis-grammatilisest keeõpetuse meetodist, mis aastasadade jooksul oli toonud kannatusi ja piinu paljudele miljonitele lastele. Kuivade, arusaamatute ja määramatute grammatilis-süntaktiliste reeglite asemel esitati 100 väikest pala erinevatest teadmiste valdkondadest. Õpik andis suhteliselt täieliku ettekujutuse maailmapildist ladina ja mõne teise keele üheskoos esitamise ning teaduse ja kunstide aluste õpetamisega. Komenský õpik ei muutnud ainult seniste skolastiliste õpikute üldist suunda, vaid tegi ladina keele õppimise palju efektiivsemaks ja viljakamaks. Ladina keele tähtsust selgitab see, et viimane oli tollal ametlikuks keeleks Euroopas nii riigi juhtimisel kui ka teaduses ja koolis. Ajalugu ei tundnud varem sellist juhust, et üks kooliõpik oleks saanud nii laia leviku osaliseks. Raamat tõlgiti pea kõikidesse Euroopa keeltesse, mõnesse idamaa keelde ning oli ladina keele õpikuks peaaegu kõikides maades, sealhulgas ka Venemaal. Komenský pidas õpikut siiski ladina keele õppimist alustavatele lastele liiga raskeks ning koostas 1633. aastal sellele õpikule nn. algusosa täiesti iseseisva raamatu "*Janua linguarum reseratae Vestibulum*" ("Sissejuhatus keelte avatud uksele") näol.

Komenský saab tuntuks

1633-1638. aastatel töötas Komenský oma "Suure didaktika" kallal edasi, vaatamata sellele, et lootus kodumaale tagasi pöörduda oli jäänud üsna väikeseks. Samal ajal jätkas ta ka oma pansoofiaideede läbitöötamist, mis Komenský sõnul võiks saada universaalseks arstirohuks inimkonna haige organismi tervendamisel. Ta oli tihedas kirjavahetuses oma mõttekaaslastega, eelkõige Londonisse elama asunud Elblagist pärit Samuel Hartliebiga, kes omakorda oli John Miltoni sõber. Hartlieb kutsus Komenskýt Londonisse, kus viimase juhtimisel pidi moodustatama komisjon teaduste süsteemi väljatöötamiseks. Algava revolutsioonilise liikumise tõttu jäi aga kavatsus katki. Küll aga avaldas Hartlieb 1637. aastal Komenský esialgsed teesid ja pansoofia süsteemi visandi. Avaldamine toimus Komenský teadmata, mis autorit küll esialgu pahandas, kuid hiljem tõi talle Euroopa teadusringkondade üldlase tunnustuse. Paljudest maadest saabusid Komenskýle kutsed palvega tulla neile appi kooliõpetust korraldama.

Rootsi Kuningriiki kutsus J.Á. Komenskýt Madalmaade suurkaupmees Ludvig van Geer, kes ise elas ajutiselt Norrköpingis. Koos selle kutsega lubas van Geer Komenskýle suurt majanduslikku abi. 1642. aastal sõitis Komenský Norrköpingisse ja sealt koos van Geeriga Stockholmi, kus neil toimusid nõupidamised riigikantsler Axel Oxenstiernaga (1583-1654) ja Uppsala ülikooli kantsler Johann Skyttega (1577-1645). Mõlemad veensid Komenskýt loobuma oma pansoofiaidee kallal töötamast ning asuma ladina keele õpetuse metoodika edasiarendamisele, mida Komenský luges sel ajal teisejärguliseks. 1642. aastast 1648. aastani elas Komenský Elblagis koos naise ja lastega ning töötas ümber oma ladina keele õpikut ning kirjutas sellele kolmanda osa - "*Palatium*" ("Loss"). Reaalteaduste vallas koostas Komenský sel ajal õpiku "*Janua rerum reserata*" ("Ainetele avatud ukseid"). 1646. aastal andis ta Stockholmis üle oma didaktilis-metoodilise töö "*Linguarum methodus novissima*" ("Uusim meetod keelte õpetamisel").

1648. aastal suri tšehhi vennaskondade piiskop ja Komenský kutsuti sellele ametikohale. Ta pöördus tagasi Lesznosse, kus tema osaks sai jääda selle vennaskonna viimaseks juhiks.

1650. aastal siirdus ta Ungarisse vürst Racoszi ja Sáros-Pataki rektori János Tolnai kutsel. Viimane oli Inglismaal ja Hollandis õppides tutvunud Komenský pansoofiaideedega ning oli nende ideede tuline pooldaja. Ungaris avaldati tšehhi vennaskondadele toetust ning Komenský tahtis selle eest neile omakorda tänu avaldada. Ungari periood, mis kestis neli aastat, oli Komenský elus kõige viljakam. Seal valmis tema töö "*Schola pansophica*" ("Pansoofiline kool") ning samuti tema suurematu teos "*Orbis sensualium pictus*" ("Meeltega tajutav maailm piltides"), milles ta realiseeris oma näitlikkuse printsiibi. Selles oli Komenský enda hinnangu kohaselt ületatud need metoodilised keerukused ja raskused, mis esinesid "*Janua linguarum reseratas*". See illustreeritud õpik ei olnud tähtis etapp mitte ainult selle poolest, et ta kergendas ladina (üldisemalt võõrkeele) õppimist, vaid just selle poolest, et selles oli keele õppimine seotud konkreetsete esemete käsitlemise ja vaatlusega. Õpik tõlgiti juba Komenský eluajal paljudesse Euroopa keeltesse.

Sáros-Pataki kirjutas Komenský palju töid, millest tuleks märkida huvitavat käsitlust "*Schola ludus*" ("Mängust koolis").

1654. aastal pöördus Komenský tagasi Lesznosse, kus vennaskond elas üle raskeid aegu. 1655. aastal algas Rootsi-Poola sõda. Pärast vahepeal rootslaste käes olnud Leszno tagasivõtmist süütasid katoliiklastest poolakad

1656. a. linna põlema selle eest, et seal elavad tsehhid olid toetanud protestantlastest rootslasi. Komenský kaotas teistkordselt oma raamatukogu, tules hävis suurem osa tema loendamatutest käsikirjadest ning täielikult kõik tema jutlused. Tšehhi vennaskond oli sunnitud igaveseks lahkuma Lesznost. Komenský põgenes Sileesiasse ja sealt Fankfurti. Raskes olukorras sai Komenský kutse van Geeri pojalt Laurentiuselt, kes kutsus teda alaliselt elama Amsterdami. Augustis 1656 jõudiski Komenský lastega Amsterdami. Abikaasa oli ta 1654. aastal sängitanud Lesznos. Madalmaade parlament määras tšehhi vennaskonnale ühekordse toetuse kahe miljoni floriini suuruses ja Komenskýle eluaegse iga-aastase toetuse 800 floriini ulatuses. Talle pakuti ka audoktori kraadi, millest Komenský tagasihoidlikult loobus. Amsterdamis periood oli Komenský elus ja maailma pedagoogilise mõtte arengus ülemaailmse tähendusega. Siin andis ta välja Laurentius van Geeri toetusel oma didaktiliste teoste täieliku kogu. Eriline tähendus on neil kogutud teostel just seetõttu, et see toimus Komenský eluajal ja tema enese osavõtul.

1667. aastal publitseeris ta töö "*Angelus pacis*" ("Rahu ingel"), milles kutsus kogu inimkonda rahu säilitama, riikidevahelisi probleeme lahendama vaid vaba tahte alusel, mitte aga relvade ja jõuga. Komenský suri 15. novembril 1670. aastal ja ta on maetud Amsterdamis lähedale. Tema kõrval puhkavad tema poeg ja tütar ning tütre viis last.

J.Á. Komenský pedagoogilised teened: avaldas trüki üle 123 töö, kavandas 4-astmelise ühtluskooli, rajas klassitunnisüsteemi, sõnastas didaktika põhimõtted ja mõjutas emakeelse algõpetuse nõudega keeleõpetuse ümberkorraldamist.

ÕPIKU KOHAST RAHVUSLIKUS KULTUURIS

Endel Laul, TA Ajaloo Instituudi juhtivteadur

Õpikut, nagu mistahes muudki nähtust võib käsitleda mitmest aspektist. Oluline on kõige muu kõrval käsitleda õpikut ka kui infoallikat, samuti

määratleda tema koht teiste infoallikate (-kanalite) seas. Sellele ongi suunatud esitatav ettekanne.

Ühiskonna ja rahvuse erinevail arenguetappidel on infoallikad erinevad ja info (teabe) ulatus on erinev kuni inimese uputamiseni infotulva. Õpikul on kõiges selles oma kindel, kuid aegade kestel muutunud ja muutuv koht. Igal juhul on õpikul ajaloo kestel olnud infoallikana kõigi teiste infoallikate (raamatu, ajakirjanduse, filmi, raadio, televisiooni jt. audio-visuaalsete tehnikavahendite) kõrval inimese maailmapildi kujundajana, vaimsete põhiväärtuste vormijana, rahvuse kultuurimälu säilitajana ja põlistajana eriline koht ja eriline roll. See väljendub kas või selleski, et õpik kujutab endast teiste infoallikate hulgas üht kõige olulisemat kommunikatsiooni kanalit, sest seda läbimata ei jõua osa, isegi suurem osa teabest (infost) inimese kui adressaadini.

Teema "Õpiku kohast rahvuslikus kultuuris" on nii ulatuslik ja mitmepalgeline, et see eeldaks mitmesuguseid monograafilisi eeluuringuid. Kahjuks neid meil pole. Ent võttes oma ettekandeks sellise teema, ma usun, et konverentsist osavõtjad mõistavad teema ulatuslikkust, ega eeldagi selle kõigekülgselt käsitlemist või mingeid lõplikke lahendusi ja hinnanguid. Ehk ei pettuta, kui ma sean oma ettekande eesmärgi piiramatult teadvustada mõningaid õpiku-uuringute aspekte, saamaks impulsse järgnevateks uuringuteks.

*

Esimeste õpikutena kasutati ka meil katekismusi jm. vaimulikku kirjandust, aabitsaid ja aabitsalugemikke. Nende ulatuslikum käibeletulek osutus võimalikuks pärast trükikunsti leiutamist.

Loobudes käsitlemast katekismusi (see viiks põhiteemast liialt kõrvale), väärib iga rahva ajaloo erilist tähelepanu tema aabits.

Varasemad teated eesti (eestikeelse) aabitsa kohta pärinevad 1642. aastast. Esimene B.G. Forseliuse aabits ilmus kas 1685. või 1686. aastal, kuid see pole säilinud. Sellele järgnes veel autori elu ajal (hukkus 1688) vähemalt kaks trükki. Säilinud on tema aabitsa eksmplarid 1684. aastast (põhja-eestikeelne) ja 1698. aastast (lõuna-eestikeelne, säilitatakse Lundis). Mõlemad on sisult ühesugused. Nad sisaldavad tähestikku, lugeminaõppimise kergendamiseks silbitatud teksti ning lugemiku osana Lutheri väikese ehk nn. laste katekismuse, palvusi, rooma ja araabia numbreid.

B.G. Forseliuse aabitsad olid metoodiliselt ja keeleliselt tähelepanuväärsed. Arvatavasti trükiti neid ka järgmistel aastakümnetel, kuid neist ei ole säilinud ühtegi eksemplari. Küll on aga säilinud tema aabitsate (nii põhja-eestimurdelise kui ka lõuna-eestimurdelise aabitsa) uustruki eksemplare 1741. aastast.

B.G. Forseliuse aabitsate püsijäämine rahva kirjavaras enam kui pooleks sajandiks kõneleb nende väga kaua kestnud mõjust eestlaste haridusele ja rahvuskultuurile.

Milles see seisnes?

B.G. Forseliuse aabitsa mõjul sai alguse ja suurenes oluliselt mitte ainult rahva lugemisoskus, vaid jõudsid rahva teadvusse ja kinnistusid seal ajapikku sellised üldinimlikud kristlikud põhiväärtused nagu ära varasta (VII käsk), ära tapa (V), ära tunnista ülekohut oma ligemese vastu (VIII), ära himusta oma ligemese koda, naist, sulast, ümmardajat, veiseid ega muud, mis tema päralt (IX, X), aga ka austa oma isa ja ema (IV) ning pühitse pühapäeva (III). Seda aspekti Forseliuse aabitsa käsitluses pole märgatud, aga seda ei olnud Nõukogude okupatsiooni ajal võimalik ka avalikult teadvustada.

Sisulise pöörde tõi aabitsakirjandusse eesti kirja- ja keelemees, pastor O.W. Masing. Temagi 1795. aastal ilmunud aabits oli nagu paljud varasemad ja hilisemad aabitsad aabits-katekismus. Kuid samal ajal oli ta ka lugemik, kus esmakordselt anti ilmalikku lugemismaterjali. Nendes nn. "Monnedes juttokestes" tulevad vastavalt valgustusajastu pedagoogikale iseloomulikult esile ratsionalismi ja kõlbelise kasvatuse põhimõtted ning kuigi palju infot, mis avardas lapse maailmanägemist.

Laskumata eesti aabitsaloos selliste oluliste tähiste käsitlemisele nagu seda olid järgnevalt Halliste ja Karksi pastori Karl Ernst von Bergi aabits-lugemik 1811. aastast, Äksi pastori Frantz A(c)ermanni aabits-lugemik 1841. aastast, baltisaksa päritolu kirjamehe Vändra pastori Carl (Karl) Körberi "Koli-ramatu" esimene jagu "ABD raamat", mis ilmus 1891. aastani seitsmes trükis, väärib käsitletava teema seisukohalt eraldi tähelepanu C.R. Jakobsoni "Uus Aabitsaraamat ..." (ilmus 1867).

See metoodiliselt õnnestunud aabits oli tõepoolest uus, kaasaegne õppevahend ja seda mitte üksnes selle poolest, et aabitsa kaante vahele oli esmakordselt koondatud õnnestunult ka kirjutamisõpetus ja ta oli hästi illustreeritud, vaid eelkõige selle poolest, et C.R. Jakobsoni "Uus Aabitsaraamat" oli lugemaõppijale oluline teabeallikas, mis avardas tema

maailmanägemust, sealhulgas ka rahvuslikest aspektidest. Näiteks palas 40: "Linda ja Salme olid kaks kuulsat Eesti naesterahvast"; palade 45, 46, 48 ja 50 kaudu pakutakse mõistatusi, eesti rahvalaulu ja rahvatarkust. Vaid üks näide: "Aeg on kõige kallim vara, seepärast pruugi teda targaste" (48).

Inimese maailmanägemuse avardamise aspektist kõige iseloomustavam on pala nr. 42, mis kõlab nii: "Kalevipoeg oli kange mees. Columbus on Ameerika maa ülesleidja. Lääne meri on Soome ja Eesti maa vahel. Peeterburg ja Moskva on Wenemaa pealinnad. Uurali mägi on Euroopa ja Aasia piiri peal. Kaukasus on Musta ja Kaspia mere vahel. Suur Sahaara kõrbe on Ahwrikas. Ameerika maa pärisrahvas on Indiaanlased. Xerexes on üks kuulus Persiarahwa kuningas. Johan Guttenberg on raamatu trükkimise kunsti ülesleidja".

19. sajandi esimesel poolel saab alguse eestikeelsete aineõpikute koostamine ja kirjutamine. Kõrvuti eestikeelse õpikuga käibis Eesti koolides kuni tsaariaja lõpuni saksa- ja venekeelne õpik. Nendelgi on eestlaste rahvuskultuuris oma koht. Märgitagu siin vaid seda, et Euroopa teabevara levis eesti rahva hulgas ammustest aegadest kuni 1880.-1890. aastate venestusliku koolireformini väga laialdaselt saksakeelse õpiku kaudu, et üle-euroopalikust vaimuvarast ja vaimsetest väärtustest osasaamine toimus Eestis just saksa (saksakeelse) õpiku kaudu. Et mistahes õpik on võrreldes teiste infoallikatega süstemaatiline infoallikas, siis Euroopa kultuurivarade ja -väärtuste omaksvõtmine saksa õpiku kaudu eesti kultuuri on olnud nii ulatuslik ja mitmepalgeline, et seda vastavate uuringute puudumisest tingitult pole praegu üldse võimalik hinnata. Ka vene õpikut kui olulist eesti rahvuskultuuri mõjurit, mille ulatus 1880. aastatest pääses prevaleerima, ei oska me veel hinnata. Ühel osal õpikutest on suurem, teistel mõnevõrra väiksem koht rahvuskultuuris. Teistest märgatavalt eristatavat kohta rahvuskultuuris omavad aabits, emakeele lugemikud (ka laulikud), ajalooõpikud (ka kodanikuõpetuse ja riigikaitse õpikud, mis sõjaeelses Eesti Vabariigis olid kaasaegsed ja kõrgel tasemel), samuti kirjanduse, keele, geograafia ja loodusteaduste õpikud.

Põhiline murrang eestikeelse kultuurilevi süsteemis toimus rahvuslikul ärkamisajal, kui uute kommunikatsioonivahenditena kujunes välja eesti ajakirjandus, seltsid, suurenes eestikeelsete raamatute, sealhulgas õpikute väljaandmine.

Ajastule iseloomulik on see, et saksa ajakirjanduse, seltside, saksakeelse trükisõna ja saksa literaatide kõrvale asusid eestlastest kirjamehed ja

eestlaste kultuurilised institutsioonid. Nüüd asuvad sakslaste asemel või kõrval õpikuid koostama ka eestlased, kellest üks kõige silmapaistvamaid oli C.R. Jakobson.

Rahvuslik mõttelaad on rahvastel võrdlemisi vana, isegi ürgne, kuid ühtse (ühtsema) rahvusliku mõttelaadi ja enesetunnetuse kujunemine eestlastel on siiski seotud rahvusliku ärkamisajastuga, 1860.-1880. aastatega.

Sel ajal lisandus eesti ühiskonda raamatu ja õpiku kõrval uue ja järjest mõjukamaks muutuva infoallikana eesti ajakirjandus. See avardas omakorda rahva maailmapilti. Ent ajakirjandus teabeallikana erines siis ja erineb alati oluliselt õpikust. Aabits ja alghariduskooli õpik (koolilugemik) hõlmab oma mõjusfääri kogu kasvava põlvkonna ning kujutab endast süsteemset teabeallikat. Ajakirjandus seevastu hõlmab elanikkonnast oma mõjusfääri selle liikmeid juhuslikumalt, osaliselt ja ei kujuta endast süsteemset infolevi allikat. Selletagi on tal raamatu, s.h. õpiku kõrval oluline ja eriline koht rahvuskultuuris, kus nad toimivad vastastikuses mõjus.

Ühtaegu eestikeelse ajakirjanduse tekkimisega muutub ka õpik. Täpsem on öelda - kujuneb eesti oma rahvuslik õppekirjandus, mis on loodud eestlaste endi poolt ja eestlaste endi jaoks. Kogu sel õppekirjandusel on koos kooli (ka kirikuga) eesti rahvuskultuuris seniolematu mõju. Kõikidest õpikutest kõige silmapaistvama ühiskondliku mõjurina ja rahva maailmapildi avardajana hakkas rahvuslikul ärkamisajal toimima C.R. Jakobsoni "Kooli Lugemise raamatu" 1. jagu (1867), mida Peeter Org 1890. aastail täiendas ja kaasajastas ja mida iga mõne aasta tagant anti ikka uuesti välja tuhandetesse ulatuvas tiraažis, mõnikord 10 000-, mõnikord 12 000-13 000-lises tiraažis. Kuni 1906. aastani anti välja kokku 15 trükki.

Oma "Kooli Lugemise raamatut" kui süsteemset teabeallikat ja temast õppi ja maailmapildi avardajat rõhutas C.R. Jakobson lugemiku "Eessõnas", öeldes, et tema "peaaegu aastase töö püüdmine oli, üht kooli lugemise raamatut sünnitada, kelle üksikud jaud nenda ühte sulaks, et naad üht tervet ja korralist s.o. korrapärast pilti kõigest maailma elust ja olemisest annaks...", et lugemiku kõigi 26 peatüki abil õppijat "kodust peale hakkades ... sam[m] sammult läbi kõige maailma" juhtida. (Minu allakriipsutus - E.L.)

C.R. Jakobsoni metoodiliselt õnnestunud ja kaasaegsel euroopalikul tasemel olev emakeelelugemik oli koolides ja koduõpetuses käibel neli aastakümnet. Ta avardas selle küllaltki pika aja kestel eesti rahva

maailmapilti tunduvalt, kujundades seda ka kaasaegsemaks. Loobudes lugemiku kui teabeallika üksikasjalikumast analüüsimisest, olgu siiski antud mingi üldtekkekuju sellest kui rahvusteadvuse ja rahvuskultuuriliste väärtuste kujundajast, aga ka nende põlistajast.

Emakeele lugemistunde oli eesti koolides 5-6 tundi nädalas ja seda ka kõige süngematel venestamisaastatel. Mitte ainult silmaringi avardav aines (info) jõudis ka sel ajal süstemaatiliselt peaaegu iga noore ühiskonnaliikmeni, kusjuures omaks võeti ka C.R. Jakobsoni isamaalised väärtushinnangud ja rahvuslus.

“Me kõik olime rahvuslased, jakobsonlased” on XX sajandi algusaja kohta öelnud Tartu Õpetajate Seminari kasvandik prof. Jaan Depman.

Mil viisil see sai toimuda, olgu sellest vaid paar näidet.

Lugemiku 18. osas pealkirjaga “Omast maast” on kokku 13 pala, neist esimene, “Meie isamaa” algab nii: *“See maa, kus sa elad, kus sa sündisid ja üles kasvid, see maa on sinu isamaa, ja see keel, mis sa oma eestiema rüppes kuulsid, sinu emakeel. Sinu maa on üks väga kaunis maa ja rikkas kõiksugu viljast. Lähed sa põhja poole, siis tuleb sul Soome merelahe vasta, kes meie ja meie venna Soomlaste wahel woolab. Õhtu pool leiad sa Läänemerd, lõuna pool Lätti- ja hommiku pool Wenemaad. Igal pool on suured külad ja uhked linnad näha, nende kui Tallinna, Tartu, Wiljandi, Rakwere, Paide, Haapsalu, Pärnu, Wõru, Kuresaare lin(n) ja mõned teised. Ka suured jõed leiad sa, nagu Narwa-jõgi suure weesadamaga, Kunda-, Koiwa- ja Ema-jõgi, kelle laulikud laulavad...?”*(lk. 153).

C.R. Jakobsoni koolilugemiku kaudu muutusid rahva seas üldtuntuks ja viisistatuna lauldavaiks niisugused L. Koidula luuletused nagu: “Sügise Mõtted” (Juba kase ladvalt lehed lang'vad, Kõle tuul käib üle kesamaa, pala 119), “Sind surmam” (pala 175), “Mo isamaa on minu arm” (170), “Miks sa nutad lillekene” (180), “Kodu” ehk “Meil aia äärne tänavas, Kui armas oli see!” (186), “Eesti muld ja eesti süda” (248). Lugemikus leidis lugusid ja salme “Kalevipojast” (pala 102), “Kalevipoeg isa haual” (164), “Ennemuistne jutt” (173) jt., Martin Kõrberi rahvale omaseks saanud ja jäänud “Mo armas isa kohakene” (Waikne kena kohakene, pala 182), “Mere peal” (Kiigu liigu laevukene, 185), “Karjane” (Ma olen weike karjane, Mul loodud laulja keel, 244). Emakeele ülistuseks oli Jakobsoni lugemikus Fr. Hasselblati luuletus “Oma kool”.

Pole mingit kahtlust, et C.R. Jakobsoni lugemik kutsus rahva seas esile sügavad vaimsusmuutused ja see kujundas rahvusteadvust (isamaa-aadet),

sest lapsepäraselt ja huvitavalt antud rohke loodusteadusliku, geograafilise, ajaloolise (kultuuri- ja tehnikaajaloolise) teabe kõrval oli rohkesti südamelähedast, hingestatut, emotsionaalselt mõjuvat kodupaiga- ja kodumaateavet.

Kõik see jättis rahva teadvusesse püsivaid jälgi, mida edasi arendas ja süvendas 1906.-1907. aastast käibeale tulnud 20. sajandi mõistes modernne M. Kampmaa (M. Kampmani) "Kooli lugemiseramaat", mida tsaariaja lõpuni (täpsemalt 1916. a.-ni) ilmus kuus trükki ning mis ümbertöötatuna ja täiendatuna jäi käibeale sõjaeelses Eesti Vabariigis, oli käibel läbi kahe võõramaise okupatsiooni ja mitte kuigi kaua ka II Maailmasõja järel.

Pärast 1905. aasta revolutsiooni, kui sai kuigivõrd võimalikuks emakeelne keskharidus, koostati ja avaldati eesti kooli, hariduse ja rahvuskultuuri seisukohalt õige mitu õpikut, nagu H. Prantsu "Eesti rahva ajalugu" I (1912), II (1913), mis tuli nüüd 1877. aastal esitrükkis ilmunud ja 1913. aastal kordustrükina välja antud M.J. Eiseni "Eesti-, Liivi ja Kuramaa ajaloo" kõrvale. Nende mõlema ajalooõpiku alusel mindigi Eesti Vabariigi algusaja eesti kooli. Samuti ilmus tsaariaja viimasel aastakümnel mitu aineõpikut ning uusi, modernseid aabitsaid, neist üks ka Ernst Peterson-Särgava sulest.

Hoopis ulatuslikumalt muutus kultuurilevi ja teabekanalite süsteem Eesti Vabariigis, kui inimeste ellu tuli 1930. aastail raadio ja tegutses massiliselt rahvuslikke seltse, mis osalt olid tekkinud juba rahvuslikul ärkamisajal.

*

Kui otsida vastust küsimusele õpiku kohast rahvuskultuuris, siis kaks asjaolu on kindlalt selged.

Esiteks. Õpik edastab võrreldes teiste info (teabe-) allikatega süsteemset ning esmatahtsat teavet, mis on elus eelduseks hilisema või mujalt leviva info vastuvõtmiseks, ka info valiku ja kriitikaga vastuvõtmiseks. See on eriti tähtis nüüdisaegses infotulvas ning infomüras.

Teiseks. Mujalt levib teave ühiskonnaliikmele juhuslikumalt ja küsitavama väärtusega. Õpikuinfo on reeglina valitud läbimõeldult ja jõuab iga õppeprotessis osaleva ühiskonnaliikmeni. Sellisena on õpikul, õpikuteabel läbi aegade eriline koht rahvuslikus kultuuris. Teda tuleb hinnata teiste infokanalite hulgas esmatahtsaks, kusjuures ühiskonnale on ülioluline, et hoolitsetaks tema kvaliteedi ning vaimsuse eest.

Kui aga hinnata õpikut ajaloolises tagasivaates, võib öelda, et Eesti ja eestlaste kuulumine Euroopa kultuuri regiooni ei tulene lihtsalt geopoliitilisest asendist. See tuleneb suuresti ka sellest, et ammustest aegadest levis Euroopa teabevara rahva seas ning rahvas omandas osa üleeuroopalikust vaimuvarast ja vaimsetest väärtustest õpiku kaudu, et Eesti areng toimus üleeuroopalike kultuuri protsesside osana ka õpiku poolest, et ärkav rahvusteadvus 1860. aastail juurdus ja aja kestel põlistus kõige muu kõrval ka õpiku vahendusel.

JAN ÁMOS KOMENSKÝ JA TEMA ÕPIKUD EESTIS JA BALTIMAADEL

Liivi Aarma, TA Ajaloo Instituudi
vanemteadur

Ega meil tänapäeval nii palju teadlasi olegi, kes pedagoogika ajaloo probleemidega on tegelenud. Siiski on pedagoogikaprofessor Lembit Andresen pööranud tähelepanu Eesti kooli ajaloo uurimisel ka uute pedagoogiliste ideede leviku probleemidele, mis oluliselt on avardanud meie teadmisi antud valdkonnas. Üheks selliseks probleemiks on olnud L. Andresemil Komenský eesrindlike ideede levikuga seondunud probleemid Eestis ja Baltikumis. Tema 1973. aasta lühiteate alusel trükiti Eestis esimene J.Á. Komenský raamat ladina keele õpetamises täispöörde tekitanud "*Janua linguarum reserata aurea*" Tartu ülikooli trükikojas [4; 342-343]. 1648. aastal laskis tollaegne Tartu ülikooli kreeka ja heebrea keele professor Johan Georg Gezelius vanem (1615-1690, Liivimaa superintendent 1660-1664, Turu piiskop 1664-1690) trükkida nimetatud Komenský õpiku koos oma kreeka keele grammatika ja kreeka-heebrea sõnastikuga [10; 59]. L. Andresen mainis artiklis, et nimetatud ainuke teadaolev eksemplar Lundi raamatukogus on ühtlasi ainus Eestis välja antud Komenský teos. Tõepoolest, Komenský õpikute trükkimisest tema elu ajal Tallinnas ei ole teateid, kuid huvitav on siiski see, et Tallinna gümnaasiumi trükikojas

1876.a. trükiti Komenský "*Didactica*", 1893.a. koolinäidend "*Diogenes*". Aastatel 1892-1896 anti välja Komenský kogutud teosed vene keeles [14]. Mainitud Tartu "*Janua linguarum reserata aurea*" väljaandest on aga teine eksemplar säilinud ja nimelt Tallinnas, Eesti Teaduste Akadeemia Teadusraamatukogu haruldaste raamatute osakonnas (šiffer X-265, 4028). Üldiselt oleme pidanud Tartus trükitud õpikut esimeseks Komenský raamatuks Baltimaadel. J.Ä. Komenský ideede laiema leviku perioodiks peetakse aga 1680. aastaid. Tegelikult saab raamatu ja selle kaudu ideede levikut hinnata kahel tasandil. Esiteks: kas raamatuid kohalikes trükikodades trükiti. Teiseks: kas on teateid nende kasutamisest ja levikust. Mõlema tasandi pinnal saab aga väita, et Komenský ideed jõudsid Baltimaile ja Eestisse samal ajal kui mujal Euroopaski. Seda tõendab Komenský "*Janua linguarum...*" üheksa erineva väljaande säilimine teadusraamatukogu haruldaste raamatute osakonnas trükiaastatest 1633-1661. Kõik teated nende raamatute olemasolust on olnud siiani kättesaamatud, sest klassikalisse teadusse kuuluvate raamatute kataloog valmis hiljaaegu koos fondi üldise korrastamisega.

Esimesena tuleb mainida, et Tallinnas on selle raamatu kolmas ja neljas trükk aastatest 1633 ja 1634, mis on trükitud Leipzgis ladina- ja saksakeelsena. 1641. aastast on Tallinnas Stockholmi trükikoja teine trükk ladina- ja rootsikeelsena. 1645. aastal Frankfurdis trükitud õpik on kolmekeelne - ladina-kreeka- ja saksakeelne. Aasta varem Leidenis Abraham Elsevieri trükikojas üllitatud õpik oli aga neljas keeles - ladina, saksa, prantsuse ja itaalia keeles. Samal aastal ilmus Frankfurdis paralleelselt viies keeles trükitud õpik - lisaks eespool nimetatud neljale keelele oli seal viiendaks keeleks kreeka keel. 1661. aastal Amsterdamis Ludwig ja Daniel Elsevieri trükikojas trükitud õpik sisaldas samuti viit keelt - ladina, prantsuse, itaalia, hispaania ja saksa keelt. Säilinud on veel üks aastaarvuta Gdański väljaanne ning üks ilmunisandmeteta kreeka- ja ladinakeelne väljaanne, millel sarnaseid jooni Tartu väljaandega. Õpiku kasutamisest Saaremaal Kuressaare linnakoolis 1660. aastatel on teade V. Helgilt [8; 35].

Nimetatud raamatute Tallinna jõudmise aja ja omanike kohta ei ole küll teateid, kuid seda rõõmustavamad on sissekanded Komenský teise õpiku - "*Vestibulum* i" säilinud eksemplarides, milliseid on Tallinnas kolm. Kõige varasem neist kolmest on 1635. aasta Leipzigi väljaanne. Ta oli juba algselt komplekteeritud üheks raamatuks järgneva ladina keele põhiõpikuga "*Janua*

linguarum reserata 'ga" Leipzigi 1634. aasta väljaandest. Siin siiski omaniku kohta märkmeid ei leidu, küll aga kahes hilisemas, Riias trükitud "*Vestibulum* i" raamatus on need olemas. Omanikest on aga juttu allpool, sest siin tõstatub teise tasandi probleem: millal ja kui palju trükiti Komenský teoseid Baltimaadel. Ilmneb, et Liivimaa kubermangu keskuses Riias on J.Á. Komenský õpikuid trükitud vähemalt 1641. aastast alates. Nimelt on 1641. aastal trükkal Gerhard Schröder köitjatele köita andnud kolm "*Janua linguarum reserata*" varianti - nelja, kolme ja kahe keelega, mis on kõik Riias trükitud. Viimasena nimetatud õpik oli kreeka- ja ladinakeelne nagu Gezeliuse kirjastatud raamatki. Samal aastal on Riias trükitud ka algõpik "*Vestibulum*" ladina keele õppimiseks [5; 86, 88]. Nüüd on siis selgunud, et selle õpiku kordustrükki 1651. aastast säilitatakse Eesti Teaduste Akadeemia Teadusraamatukogus (šiffer X-260, 4023). Seda peetakse uunikumiks, sest varasemad teated sellest väljaandest üldse puudusid. Õpik on ladina- ja saksakeelne ning see on ostetud 1652. aastal. Omanikuks on märgitud Johannes Zarenius. Arvatavasti on nimetatud isik Haljala pastori Martin Zareniusse poeg. Martin Zarenius oli aga üks esimestest pastoritest Põhja-Eestis, kes 1643. aastal hakkas oma kihelkonnas eestlastele lugemist õpetama. Kolmandaks säilinud eksemplariks on 1685. aastal Riias superintendent Johann Fischeri trükikojas ilmunud saksa- ja ladinakeelne "*Vestibulum*". Veel hiljaegu kirjutas L. Andresen sellest väljaandest, kuid märkis, et ta ei tea, kus eksemplar on säilinud [2; 113]. Tallinnas säilinud eksemplari omanikuna on märgitud perekonnanimi "Adolphi". Arvata võib, et tegemist on läti pastori, hilisema Kuramaa superintendendi Heinrich Adolphi (1622-1686) pojale või pojapojale ostetud õpikuga [12]. Tegelikult on selle raamatu teise eksemplari säilimisest andnud teate juba 1948. aastal eesti uurija H. Pürkop. Nimelt kirjutas H. Pürkop Rootsis Lundi raamatukogus säilitatavatest varastest eesti trükistest ülevaate, kus on loetletud ka Riias trükitud raamatud, mis Tartu Ülikooli raamatukogu evakueerimisel Pärnust Lundis 1717. aastal arvele võeti [11; 157, 158]. Kahjuks ei ole see uurimus seni Eesti pedagoogika uurijate tähelepanu leidnud. Nii kirjutas 1982. aastal L. Andresen Riias J. Fischeri trükikojas trükitud "*Orbis sensualium pictus*" e 1682. aasta väljaandest (ladina-, saksa- ja poolakeelne) kui ainukesest Läänemere kubermangudes trükitud "*Orbis pictus*" est [5; 23-25]. Seesama teade on jäänud muutmatult ka "Eesti kooli ajaloo" 1. köitesse [7; 147]. 1988. aastal kirjutas L. Andresen ka sama õpiku teisest trükist rootsi-ladinakeelsena aastal 1683 [3; 22]. Tegelikult on H.

Pürkopi andmetel Lundis säilitamisel ka 1692. aastal trükitud saksa-ladinakeelne "*Orbis*" [11; 158].

Võib arvata, et superintendent Fischeri trükikojas ilmus nimetatud õpik juba teistkordselt, sest on teateid "*Orbis pictu*"e kasutamisest 1680. aastal või mõni aasta varem kahes Liivimaa kubermangu linnakoolis - Tartus ja Põltsamaal [7; 147]. Seega on küllalt loogiline arvata, et Liivimaale 1673. aastal superintendendiks tulnud Lübeckis sündinud Johann Fischer (1653-1705), varase pietismi pooldaja ja Speneri sõber, pietistlike ideede üks esimesi esindajaid Baltimaadel, oma üleüldise rahvahariduse programmi raamides ja 1675. aastal asutatud trükikojale toetudes andis "*Orbis pictus*"e välja juba 1670. aastate lõpul. J. Gezelius trükkis Turus ladina- ja rootsikeelse "*Orbis pictus*"e 1680. aastal, millele järgnesid trükid aastail 1682, 1684 ja 1698 [9; 47].

Kokkuvõtlikult võime öelda, et Komenský eesrindlikud ideed levisid Baltimaadel juba 1640. aastatel ning erilise hoo said sisse 1670.-1680. aastatel. Oli ju kindralsuperintendent see Liivimaa vaimse elu juht, kes suure agarusega alustas kohalike rahvaste keeltes kirjanduse väljaandmist ning just tema tegevus viis siinsed rahvad esmakordselt sellises ulatuses rahvuskeeltes ilmunud kirjakultuuri juurde. Kuigi Komenský raamatuid eesti ega läti keeles sellal ei trükitud, jõudis illustratsioon eestlaste raamatutesse siiski "*Orbis pictus*"e eeskujul. Nii on Riias 1691. aastal välja antud lõunaeestikeelne käsiraamat ja 1694. aastal välja antud põhjaeestikeelne kiriku- ja kodukäsiraamat "Kristuse kannatuselugu" puulõikeillustratsioonidega kaunistatud. Komenský mõju eesti rahvakooli suurkujule Bengt Gottfried Forseliusele arvatakse olevat määrav [1; 45-47. 2; 9, 10, 12-15. 13; 153-163].

Kirjandus

1. Andresen, L. Eesti kooli vanem ajalugu. Tallinn, 1985.
2. Andresen, L. Kirjamees ja rahvalalgustaja B.G. Forselius. Tallinn, 1991
3. Andresen, L. Veel üks raamatuleid. - Haridus, 1988, nr. 4
4. Andresen, L. Ühest Eestis ilmunud J.Á. Komenský raamatust. -Haridus, 1973, nr. 4.
5. Andresen, L. Ühest J.Á. Komenský raamatust, mis ilmus... - Horisont, 1982, nr. 10.
6. Buchholtz, A. Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588-1888. Riga, 1890.

7. Eesti kooli ajalugu I. Tallinn, 1989.
8. *Helk, V.* Die Stadtschule in Arensburg auf Ösel in dänischer und schwedischer Zeit. Lüneburg, 1989.
9. *Lehtonen, U.* Tietopuolinen lastenkirjallisuus. - Lasten kirjallisuus Suomessa 1543-1859. Suomen Nuorisokirjallisuuden Instituutin Julkaisuja. Tampere, 1981.
10. *Matinelli, E.* Turun Tuomikapitulin matrikkeli. Turku, 1976.
11. *Pürkop, H.* Nagra sällsynta estniska bocker i Lunde universitets bibliotek. - Svio-Estonica 1944-48. Lund, 1948.
12. *Recke, J. Fr. v., Napiersky, K.E.* Allgemeines Schriftstellers- und Gelehrten Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Bd. I. Mitau, 1827.
13. *Stormbom, J.* Comenius ja Forselius - vertailevat näkökulmat. Koulun ja menneisyys. XXVII. Helsinki, 1989.
14. Katalog russkih knig Sankt-Peterburgskogo imperatorskogo universiteta. ЦПб, 1910

VARASED EESTIKEELSEAD AABITSAD AASTAIST 1694 ja 1698 LUNDIS JA NENDE SÄILINUD JÄRELTRÜKID KOPENHAA- GENIS KUI B.G. FORSELIUSE AABITSAD

Liivi Aarma, TA Ajaloo Instituudi
vanemteadur

17. sajandi lõpul välja antud eestikeelsete säilinud aabitsate kohta on kujunenud pea samasugune arvamuste vastasseis, nagu see oli nende loojate vahel kolmsada ja enam aastat tagasi Põhja- ja Lõuna-Eestis. Viimati ilmunud Lembit Andreseni B.G. Forseliuse kirjade allikpublikatsioonist võime samuti lugeda, et kuningliku raamatutrükkali Johann Georg Wilckeni

trükikojas 1694 ilmunud aabits on ühe vana aabitsa kordustrukk, aga ilma andmeteta Kopenhaagenis säilinud aabits kuuluvat B.G. Forseliusele [3; 26-29]. L. Andresen ei esita selles teoses argumente, aga neid on võimalik loetleda eelmiste käsitluste järgi. Üheks põhilisemaks on asjaolu, et Lundis säilinud põhjaeestimurdeline aabits ei alga alfabeediga, nagu tolleaegsetele aabitsatele oli tavapärane, vaid A-poogna esimeselt leheküljelt, kus puudub tavapärane alfabeet. L. Andresen kirjutab, et nii saamatult oma aja haritum koolimees vaevalt oleks aabitsat koostanud [2; 23]. Veel on L. Andresen rahulolematu ebatäieliku alfabeediga, kus puuduvad nõrgad klusiilid. Nii väidab L. Andresen, et neist Riias trükitud aabitsaist õpiti lugema veerides, mitte häälikumeetodil. Aabitsates esitatud kahetähelisi vokaal- ja konsonantühendeid seob käsitleja vanade ladinakeelsete aabitsate harjutustega [2; 21]. L. Andresen peab B.G. Forseliuse aabitsaks Kopenhaagenis säilinud eraldi ilma trüki- ja ilmumisandmeteta aabitsat.

Oma käsitluses on L. Andresen kõrvale heitnud need nähtavad tunnused, mille alusel senised uurijad, eelkõige nende esimene põhjalikum uurija Andrus Saareste, aabitsaid määratlesid [8; 1-17]. L. Andresen ei pööra tähelepanu sellele, et ainult Lundis säilinud aabitsatel ning nende kordustrükkidel Kopenhaagenis on versaalid aabitsast välja jäetud, mitte aga ilmumisandmeteta aabitsas. L. Andreseni arutlusi jälgides jääb arusaamatuks, miks nn. Riias trükitud "vanadel aabitsatel" on alfabeedist välja jäetud võõrtähed c, f, q, v, x, y, z nagu seda on näha Wilckeni trükikojas trükitud 1694. ja 1698. aastate aabitsatest. Need annavad tunnistust ikkagi B.G. Forseliuse uuendustest.

Samas ei ole uurijad siiani tähelepanu pööranud veel ühele tõestusena küllalt tõsiselt arvestatavale asjaolule. Nimelt on 12. jaanuari 1687. aasta Eestimaa konsistooriumi protokollis kirjas lisaks mainitud kahele B.G. Forseliuse põhimõttele - aabitsast versaalid kui lugema õppimist raskendavad kontruktsioonid ja võõrtähed välja - ka kolmas põhimõtteline muudatus: B.G. Forselius on tähestikku uusi provokatsioonilisi tähti lisanud [9; 102]. Kui nüüd kõrvutada kahe aabitsa variandi tähestikke, siis näeme, et alfabeeti on uusi tähti sisse toodud just 1694. ja 1698. aastal ilmunud aabitsatesse, mitte aga Kopenhaagenis säilinud ilmumisandmeteta aabitsasse. Viimases on tähestik toodud seniste saksa aabitsate eeskujul, sest saksa keele seisukohalt ei olnud ä, ö, ü eraldi tähed, vaid tähtede a, o ja u teisiti hääldamine ehk "Umlaut". Üheski saksa keele eeskujul koostatud aabitsa alfabeedis ei kohta tollal kolme tähte - ä-, ö-, ü-d, mis on aga kindla

koha leidnud Riias trükitud aabitsais. Nende tähtede sissetoomine tähestikku viitab kindlalt B.G. Forseliusele, kes oma keelereformide käigus pööras neile häälikuile tähelepanu kui omaette tähtedele [5; 740-741. 9; 103]. Enne Forseliust on Johan Georg Gezelius oma 1666. aastal Soomes ilmunud aabitsas "Yxi paras lasten tavara" alfabeeti lisanud tähed *å, æ, ø*. Samuti on 1611. aasta rootsi-ruuni aabitsas tähed *å, æ, ø*. Johann Hornungi välja antud grammatikas on samuti esmakordselt tunnistatud *ä, ö, ü* täieõiguslikeks vokaalideks kõikide teiste vokaalide kõrval. Seda ei ole Stahli, Gutsleffi ega Gösekeni grammatikates.

Veel ei saa nõustuda L. Andreseni tõlgendusega R. Brockmanni sõnade kohta erinevate eestikeelsete aabitsate saabumisest ja köitmisest kohapeal, mida uurija selgitab vanade ja uute aabitsate paralleelset trükkimise võimalusega. Fischeri-Wilckeni trükikojas. [2; 16]. Tegelikult tõendab see repliik, et juba 1687. aastal Riist saabunud aabitsad olid nii lõuna- kui põhjaeestimurdelised, s.t. juba tollal ilmus B.G. Forseliuse aabits mõlemas murdes. Nii ei trükinud superintendent Johann Fischer oma trükikojas mingeid vanu aabitsaid, sest ta ise oli kõigi uuenduste läbiviimise eesotsas.

L. Andresen väitis, et 1694 põhjaeestikeelne aabits on koostatud saamatult, kuid tänaseks on selgunud tõsiasi, et siiani esimeseks leheks peetud A-poogna algus ei olegi aabitsa algus, vaid alles kolmas lehekülj. Põhjaeestikeelse aabitsa trükkimisel kasutati järgmist trükivõtet: esimene leht tuli B-poognalt ning keerati A-poognale ette. Seega oli A-poogna esimene leht aabitsas teiseks leheks. Kuna trükkal on aga tähestikuga lehe B-poognale valesti paigutanud ja nii hullusti, et tähestiku pöördele on jäänud aabitsa viimane (eelviimane?) tekstiga lehekülj, siis ei olnud köitmisel tähestikuga lehte võimalik A-poognale ette viia ning nii on Lundis säilinud põhjaeestimurdelise aabitsa tähestik ühel viimastest lehekülgedest. Seega ei ole siin tegemist aabitsa koostaja saamatusega.

Tähestikus nõrkade klusiilide puudumise kohta võib nentida, et "uutmine" on mõneti teise äärmusse kaldunud, kuid siingi on asjale olemas üsna loogiline seletus. Siin on konkreetne viide tähestiku mõistmisele hääliku tähenduse järgi - klusiilhäälikud tugevate klusiilide näol on ju esindatud tähestikus. Nõrkade klusiilide väljajätmine viitab ka mõneti soome eeskujule, kus *k, p, t* häälduvad nagu *g, b, d* ning *g ja b* esinevad võõrsõnades.

Kopenhaagemis eraldi asuva aabitsa ladusa keele põhjuse tegi kindlaks juba A. Saareste: aabitsa usuõpetuslik osa põhineb J. Hornungi keeleliselt

heal tasemel ilmunud katekismusel [8; 10-11]. Mis aga usuõpetuse juurde kuuluvatesse lisadesse puutub, siis on E. Annus märkinud, et vaevalt oleks B.G. Forselius oma aabitsasse paigutanud seitsme surmapatu tekstid – nõidade, abielurikkujate jt. kohta [4; 599]. Samas on meile U. Masingu uurimuse kaudu teada, et Tallinna pastorid otsustasid oma aabitsale lisada väikese usuõpetusliku komponendi – tulusa ja soodsa usuõpetuse süvendamiseks [5; 742]. Nii tõestas A. Saareste, et mõned osad selles Kopenhaageni aabitsas ei esine J. Hornungil [8; 11]. Seega on meil tegemist Tallinnas trükitud aabitsaga, mis aga oluliselt on kohandatud B.G. Forseliuse aabitsa eeskujule.

Tallinnas trükitud aabitsate kohta on esitatud tänapäeval suhteliselt palju erinevaid arvamusi. Ühe viimase uurimuse autorina on A. Põldvee isegi eitanud B.G. Forseliuse aabitsatega samaaegselt Tallinna aabitsa ilmumist [6; 553-554]. Poolteist ja enam sajandit tagasi kirjeldas aga J.H. Rosenplänter 1688. aastal Tallinnas meediumkirjaviisis ilmunud 16-leheküljelist aabitsat järgmiselt: “lk. 1 - tähestik, diftongid; lk. 2 - AB = ab; lk. 3 - ühesilbilised sõnad; lk. 4-10 - viis ristiusu peatükki seletusega, kusjuures sõnad silbitatud; lk. 11-14 - hommiku-, õhtu- ja söögipalved; lk. 16 - meeste ja naiste nimed, araabia ja rooma numbrid; lk. 16 - pilt, millel on kujutatud kukk kahe õpilase ja kahe tibuga” [7; 66]. V. Altkoa on avaldanud arvamust, et 1688. aastal trükitud aabits võis olla B.G. Forseliuse raamat tolles kompromisskirjaviisis [1; 602]. E. Annus ei usu seda, sest “ainult kirjaviisi muutmine ei oleks lepitanud Tallinna-meeste vaenu B.G. Forseliuse aabitsa vastu, sest nad nägid ränki eksimusi ka aabitsa sõnastuses” [4; 599].

Ja tõepoolest, Eesti Ajaloo Arhiivis on säilinud üksik irdleht, mis tunnistab ning lubab kindlalt väita, et Väike-Maarja pastor, Eestimaa konsistooriumi direktor Johann Engelhard Bender (u. 1615-1695) ja Keila pastor, konsistooriumi assessor Anton Heidrich (1636-1692) andsid koostöös välja põhjaeestikeelse aabitsa. Irdleht on ainus säilinud leht arvatavasti paarileheküljelisest pikemast lähetusest, mille saatjaks J.E. Bender Väike-Maarjast Eestimaa konsistooriumi A. Heidrichile Tallinna. Kuupäevaks on 19. juuli 1688. Leht algab tekstiga: “Minu nõudmisel kättetoimetatud *Sentiment [seisukohavõtt] eesti-pärasest loomulikust lugemis- ja kirjutamisviisidest, samuti ka laulude ekstraktjärjestusest ja korrigeerimisest, on jäänud tähelepanemata, nagu ma näen; siinkohal ma kordan ning tõestan, et mina [oma seisukohast] ei loobu ega teegi seda kuni midagi parendatult*

õpetusse sisse pole viidud.” Tekstile järgnebki aabitsa käsikiri, kus pealkirjaks on pandud “ABC ja katekismuse raamat”(vt. illustratsioon lk. 29). Siit leiamegi esimest korda nimetuse “aabitsakatekismus”, mida A. Saareste samuti kasutas oma aabitsa käsitluses [8; 11-13]

Pealkirja kõrval on J.E. Bender kirjutanud märkuse, mis puudutab kompromisskirjaviisi erilist tunnust - läbikriipsutatud h-tähte: “NB! ~~X~~ ei ole siin ega /aabitsa/ taga vajalik”. Siin on tegemist ilmse märkusega, et läbikriipsutatud h ei ole tähestikus vajalik.

Olgu siinkohal välja toodud ühisjooned Benderi aabitsa käsikirja ja Kopenhaageni eraldi säilinud ilmumis- ja väljaandmiskoha andmeteta aabitsa vahel:

1) mõlemal puhul tituleeritakse aabitsat aabitsakatekismuseks; sellise nimetuse on põhjustanud ristiusu viienda peatüki lõpul järgnev pikem küsimuste-kostmiste osa, mis tavapäraselt aabitsast välja jäeti ning kuulus otseselt katekismuse raamatu juurde. Aabitsates piirduti vaid kristliku õpetuse viie peatüki ja kõige tähtsamate palvete esitamisega ilma küsimuste ja vastusteta;

2) mõlemal puhul puuduvad tähestikust nn. täppidega tähed ä, ö, ü. Kopenhaageni aabitsast on kadunud eesti keele seisukohalt võõrtähed, mis aga viitab B.G. Forseliuse autoriteedile ja eeskujule nende suhtes;

3) kaashääliku ühendid täishäälikuga (ab, eb, ib jne. ning ba, be, bi jne.) on mõlemal juhul antud ühtmoodi järjestatult. L. Andresen on nimetanud seda heaks meetoodiliseks võtteks, kuigi ei ole arusaadav, milles nende ühendite järjestus meetoodiliselt parem võiks olla teiste säilinud aabitsate samast harjutuslikust võttest (et, ät, öt ut jne. ning ki, li, mi, ni jne.) [2; 21-23];

4) mõlemal juhul on teada, et aabitsapilt kukega, kes õpetas kaht õpilast ja kaht tibu, on üks ja seesama; selline trükipakk oli kasutusel 17. sajandi lõpul Tallinnas.

Kirjandus

1. *Altkoa, V.* Veel vanimatest eesti aabitsatest. - Keel ja Kirjandus, 1971, nr. 10.
2. *Andresen, L.* Eestikeelse kooliraamatu vanemast ajaloost. Tallinn, 1986.
3. *Andresen, L.* Kirjamees ja rahvavalgustaja B.G. Forselius. Tallinn, 1991.
4. *Annus, E.* Täiendusi ja täpsustusi eesti vanemale aabitsaloole. - Keel ja Kirjandus, 1989, nr. 9.

5. *Masing, U.* Ühest C. Brendekeni registreerimata trükisest.
- Keel ja Kirjandus, 1970, nr. 12.
6. *Põldvee, A.* Paar rännakut eesti kirjandusloo koiduhämaruses.
- Keel ja Kirjandus, 1989, nr. 9.
7. *Rosenplänter, J.H.* Bibliotheca Esthonica. KM AR, ÕES.
8. *Saareste, A.* Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleidudest. Äratrükk
"Eesti Keelest", 1929, nr. 3-4.
9. *Wieselgren, G.* B.G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunde und Kommentar. Lund, 1943.

VÄNDRA AABITSAMEISTRID

Lembit Andresen, Tallinna Pedagoogikaülikooli professor

1880-ndate aastate alguses tõusis aabitsaautorite omapärase keskusena esile Vändra. Väikesesse alevikku oli koondunud silmapaistvate võimetega koolimehi, kes oma õpetajakogemusi rakendasid uute aabitsate koostamisel ja väljaandmisel. Kaks nendest, kihelkonnakooli õpetaja Johannes Lüdimois (1877-1885) ja klaasivabriku koolmeister Jaan Kruus (1874-1881), said ettevalmistuse Cimze seminaris Valgas, kolmas, külakoolmeister (1873-1880) ja talupidaja Mats Tõnisson, omandas hariduse Viljandi kihelkonnakoolis.

1880. aastal trükiti Tartus J. Lüdimoisi heatasemeline "Uus Aabitsaraamat". Nagu autor ise kirjutas, oli aabitsaraamat kokku seatud "uuema õpetusviisi ja pedagoogika põhiõpetuse järele". Omades häid pedagoogilisi kogemusi, püüdis J. Lüdimois aabitsa kaasabil ellu viia Lääne-Euroopa kasvatusteadlaste uusimaid põhimõtteid. Lapse koduümbruse olustikust lähtudes avardati õppija silmaringi, teritati vaatamisoskust, aratati pildikeste kaudu huvi loetava vastu.

Aabitsa lõpuosas tutvustati "rehkendusmärke", araabia ja rooma numbraid, ükskordühe tabelit, ladina, saksa (gooti) ja vene keele tähti ning graafilisi kujundeid järelejoonistamiseks.

1883. aastal trükiti J. Kruusi "Aabits, kust lühikese ajaga hõlpsaste lugema ja kirjutama võib õppida". Õpetamine toimus häälikumeetodil (aabitsas: hääletamise meetod) "uut viisi", õpilane pidi alguses silpide ja lühikeste sõnade kaudu selgeks õppima häälikud ja alles seejärel tähed. Autor lisas juurde, et on mõttetu vana viisi õpetada ja last vaevata tühjade häälte ning silpidega, "mis midagi ei tähenda ja millest laps aru ei saa".

Koos trükitähtedega tuli iga päev selgeks saada ja kirjutama õppida ka üks kirjatäht. Esmalt soovitati tundma õppida sõnu, mille sisust lapsed aru saavad, lahutada need silpideks, silbid häälikuteks ja seejärel vastupidi tagasi. Mihkel Kampmann nimetas seda "analüütilissünteesiliseks normaalsõna meetodiks".

Kõige suurema tunnustuse võitis noorte lugejate seas Mats Tõnissoni "ABD-raamat". Esmakordselt tuli aabitsakukk tiitellehelt kaanele ja rahva

seas hakati raamatukest hüüdma "kukeaabitsaks". Esimene trükk ilmus 1882, viimane, seitsmeteistkümnes, 1920. aastal. Aabitsa populaarsus suurenes aasta-aastalt, trükitiraažid kasvasid 20 000-ni.

Nagu aabitsa ülesehitus näitab, tutvuti kõigepealt vokaalidega, seejärel konsonantidega. Õpitud tähtedest moodustati kohe lühikesi sõnu kuni kolme tähe ulatuses. Harjutustes pöörati erilist tähelepanu õigele hääldamisele, õpiti pikki ja lühikesi, nõrku ja tugevaid häälikuid. Illustratiivne materjal (4 lehekülge) esitati kujutlusvõime arendamiseks. Aabitsa lugemikuosas pakuti lühijutukesi laste lähima ümbrusega seotud temaatikast.

ÕPIKUTE KASUTAMISE EESKIRJADEST RAHVAHARIDUSE MINISTEERIURIUMILE ALLUVATES KOOLIDES 19. SAJANDIL

Elmar Ernits, TA Ajaloo Instituudi teadur

1. 19. sajandi algul olid koolidel õpperaamatute valikul vabad käed. Koolid võisid õpikud valida üldtsensuuri poolt lubatud raamatute hulgast.

2. Pärast koolide ümberkorraldamist 1803/1804. aasta määruste alusel sai õpikute kasutuselevõtu loa andmise õiguse ülikooli koolikomisjon. Koolikomisjon küll vaatas läbi ja kinnitas osa õpikuid ning soovitas neid koolides kasutusele võtta, kuid ei suutnud seda teha kõigi õppeainete jaoks. Sellest tingituna jäid koolides kasutusele erinevad õpperaamatud. Koolivisi-
teerijate aruannete alusel pidi ülikooli koolikomisjon 1810. aastal nentima, et koolides puuduvad ühtsed õpikud ja paljud kasutusel olevatest on sobimatud. Koolikomisjon tegi oma 23. novembri ringkirjas kubermangu koolidirektoritele ülesandeks valida välja sobivad õpikud ja muuta nende kasutamine koolidele kohustuslikuks.

3. Edaspidi tugevnes järelevalve kasutatavate õpikute üle ja läks ülikooli koolikomisjonilt Rahvahariduse ministeeriumile. 1818. aastal tuli Tartu õpperingkonna kuraatoril esitada koolides kasutatavad õpikud rahvahariduse departemangule läbivaatamiseks ja kinnitamiseks. Järgmise aasta veebruariks jõudis ministeerium õpikute läbivaatamisega lõpule ja 1. märtsil 1919. aastal teatati Tartu Ülikooli kuraatorile kasutusel olevate õpikute

kinnitamisest. Ühtlasi tehti korraldus, et edaspidi peab ülikooli koolikomisjon uued õpikud enne nende kasutusele võtmist esitama kuraatori kaudu ministeeriumile läbivaatamiseks ja kinnitamiseks. Kinnitatud ja tarvitamiseks lubatud õpikute testas ministeerium iga õpiku puhul eraldi koolide juhtimis- ja järelvalveorganitele oma ringkirjaga. Selline korraldus kehtis kogu 19. sajandi esimese poole jooksul. 1852. aastast alates ilmusid teated õpikute kasutamislao andmise kohta "Rahvahariduse Ministeeriumi Ajakirja" ametlikus osas.

4. Korraldust kasutada koolides ainult ministeeriumis kinnitatud õpikuid ei suudetud 19. sajandi esimesel poolel täielikult ellu viia. Aegajalt selgus aruannetest ja koolirevidentide ettekanne-test, et ikkagi kasutatakse kõrgemalt poolt kinnitamata õpikuid.

Rangemalt hakati kontrollima õpikute kinnitamise nõuet pärast seda, kui 1854. aastal sai Tartu õpperingkonna kuraatoriks konservatiivsete vaadetega baltisakslane J. von Bradge (kuraator 1854-1862).

5. Kõigepealt algatas kuraator J. von Bradge elementaarkoolidele uute õpikute koostamise, et asendada 1820. aastatest alates pea ainuvalitsenud G. Ewersi õpik. 1855. aasta lõpul moodustas kuraator komitee, kes pidi esitama ettepanekud uute sobivamate ja odavamate algkooliõpikute sisseviimiseks. Komitee esimeheks määrati Tartu Ülikooli usuteaduskonna professor J. K. Keil, liikmeteks privaaddotsendid G.-M.C. v. Engelhardt ja A.K. v. Oettingen. Komisjoni kuulusid veel Tartu koolidirektor Schroeder ja seminari inspektor H. Eisenschmidt.

Komisjon jõudis otsusele, et saksa keele grammatikat ja aritmeetikat tuleb õpetada ilma õpikuta. Õpperaamatutena peaksid algkooli-õpilastel olema aabits, lugemik, katekismus ja piiblitugu, kõik eraldi raamatutena. Komisjon soovitas kasutada aabitsana W. Harnischi "*Erstes Lese - und Sprachbuch*"i, piiblitugu õpikut ja lugemikuna Kurtzi piiblitugu, selle kõrval ka H. Schulze ja W. Steinmanni saksa lugemikku "*Kinderschatz*". I osa. Elementaarkoolidele kavatseti välja töötada uus katekismus. Vene keele õpikuna pidi ka edaspidi kasutatama V. Blagoveštšenski vene keele aabitsat ja lugemikku.

Uute elementaarkooliõpikute muretsemise võttis oma ülesandeks Karowi raamatukauplus Tartus, kes kohustus koolidele müüma W. Harnischi aabitsat 12 kop., Kurtzi piiblitugu 45 kop. ja H. Schulze ja W. Steinmanni lugemikku 34 kop. eest.

Uued õpikud tuli võtta kasutusele järkjärgult. 1856. aasta teisest semestrist alates tuli juurdetulevatel õpilastel muretseda uued õpikud, kuna senised õpilased võisid kooli lõpetamiseni kasutada endisi raamatuid.

1856. aastal moodustas kuraator J. von Bradge komitee ka kreiskoolide ja gümnaasiumide õpikute läbivaatamiseks ning sobivate õpikute kindalksmääramiseks. Komitee esimeheks määras kuraator korralise professori C.F. Neue, liikmeteks olid prof. J.H. Kurtz ja eradotsent G.-M.C. Engelhardt usuteaduskonnast, üldajaloo professor C.A. Rathlef ja matemaatikaprofessor P. Helming ning Tartu koolidirektor H. Eisenschmidt. Usuõpetuse õpikute kindalaks määramiseks tuli komiteel kaasata A.K. v. Oettingen usuteaduskonnast, vene keele õpikute puhul vene keele ja kirjanduse professor M.P. Rosberg.

Komitee koostas Tartu õppekonna koolides kasutada lubatud õpikute nimekirja, mille kinnitas kuraator. Nimekiri saadeti aprillist 1857 koolidesse. Tehti ka korraldus järgmisest semestrist alates kasutada õpikutena ainult nimekirjas olevaid raamatuid. Muud õpikud tuli käibelt kõrvaldada.

Kuna õpikute kinnitamine kuulus Rahvahariduse ministeeriumile, esitas kuraator oma ettepanekud kõrgemale poole kinnitamiseks. 31. oktoobril 1858. aastal kinnitas Koolide Peavalitsus Tartu õppekonna koolides kasutada lubatud õpikute nimekirja.

6. 1862. aastal anti õppekonna kuraatorile õigus lubada koolides kasutada õpikuid, mille oli eelnevalt läbi vaadanud ja heaks kiitnud kuraatori nõukogu.

Tartu õppekonna kuraatori nõukogu otsustas mitte enam nõuda kõikides koolides ühtede ja samade õpikute kasutamist. Õpikud jaotati kahte kategooriasse – soovitatuteks ja lubatuteks. Soovitatud õpikuid võisid kasutada kõik õppekonna koolid, lubatud õpikud olid sellised, mida kuraator oli kooli ettepanekul lubanud kasutada ainult ühes koolis. See korraldus soodustas õpetajate koostatud õpikute tarvitusele võttu.

ÕPPEKIRJANDUSE VÄLJAANDMINE EESTI VABARIIGIS 1918-1940

Priit Halberg, TPÜ magistrand

Emakeelse haridussüsteemi väljatöötamine sai võimalikuks pärast Eesti Vabariigi väljakuulutamist 1918. aastal. 1920. a. vastu võetud avalike algkoolide seadus ja 1922. a. avalike keskkoolide seadus panid paika ühtluskooli põhimõtted.

1934. a. koolireform muutis koolisüsteemi dualistlikuks. Haridust oli võimalik omandada esiteks neljaklassilises algkoolis, millele järgnes viieklassiline progümnaasium ja kolmeklassiline gümnaasium või teise variandina jõuti kolmeklassilisse gümnaasiumi läbi kuueklassilise algkooli ja kolmeklassilise reaalkooli. Koolireform muutis õpetuse sisu ning õppeprogramme, mis omakorda mõjutasid ka õppekirjandust.

Vajadus emakeelse õppekirjanduse järele oli Eesti Vabariigi algaastatel suur, sest mõnedes õppeainetes eestikeelsed õpperaamatud kas üldse puudusid, olid vananenud või ei vastanud uutele õppekavadele ja ideoloogilistele kontseptsioonidele.

Esialgu üritati õpikute puudust lahendada mimeograafil paljundatud konspektide ning tõlgete abil võõrkeeltest. Aktiivselt osalesid siin õpetajad ise. Peagi aga järgnesid eesti autorite algupärased tööd, mis aga autorite väheste kogemuste tõttu olid tihti väga ebaühtlase tasemega.

Aktiivse õpikute kirjastamise tulemusena olid 1920-ndate aastate alguses eestikeelsed aineõpikud olemas kõikides alg- ja keskkooli põhiainetes.

Õppekirjanduse osa üldisest trükitoodangust oli sõltuvuses muudatustest koolikorralduses ning üldisest majanduslikust olukorrast riigis. Eesti Vabariigi esimeste aastate soodsas konjunktuuris andsid õppekirjandust stiihiliselt välja kõik tolle aja juhtivad kirjastused, sest suured tiraažid ja kiire läbimüük kindlustasid suure kasumi. Seetõttu ilmus rohkesti õppekirjandust, mille osakaal üldises trükitoodangus ulatus 11,3 %-st 1919. a. 19,2 %-ni 1921. a. [1; 14].

1920-ndate aastate II poole majanduskriis mõjutas ka õpikute väljaandmist (1924-1929 keskmiselt 5 %). 1934. a. koolireform tõi kaasa uue elavnemise: 1935. a. oli õpikute osakaal 24,4 % ja 1936. a. 20 %

üldisest trükitoodangust. 30-ndate aastate lõpuks stabiliseerus see näitaja 10-13 %-ni [1; 14].

Kooliraamatute stiihilise väljaandmise kontrollimiseks loodi Haridusministeeriumi poolt **kooliraamatute komisjon**, mille ülesanneteks oli ilmuvate kooliraamatute läbivaatamine, vajaduse korral arvustamiseks andmine ning seejärel koolidele soovitamine. Soovituse kestvuseks oli kuus aastat, mille järel raamat kuulus uuesti läbivaatamisele.

Komisjoni tegevus tähendas küll kontrolli õpperaamatute sisuliste väärtuste üle, kuid ei välistanud paralleelõpikuid. Peaaegu iga õppeaine jaoks oli korraga käibel mitu komisjoni poolt heaks kiidetud õpikut erinevatelt kirjastustelt.

Kuni 30. juunini 1934 võis kasutada ka sanktsioneerimata õpikuid, kuid seejärel võis alg-, kesk- ja kutsekoolides tarvitada ainult Haridusministeeriumilt vastava loa saanud raamatuid.

1928. a. tehti komisjoni tööst kokkuvõte, millest selgub, et aastail 1924-1927 määrati arvustamiseks 202 raamatut ja otsuseid tehti raamatute kohta 177 [2; 29].

Kooliraamatute komisjoni tegevus lõpetati 1934. a. Tema funktsioone hakkas täitma Haridusministeeriumi koolivalitsuse osakond.

Kergendamaks koolivalitsuse tööd kutsuti 01.01.1939 ellu Õpperaamatute Komitee, mis pidi tegelema järgmiste ülesannetega:

1) arutama ja välja selgitama koolidele tarvilike õpperaamatute koostamise ja väljaandmise vajadusi ja võimalusi ning koostama sel alal vastataavaid kavu ja ettepanekuid;

2) seadma üles nõudeid õpperaamatute sisu ja ulatuse kohta;

3) kujundama kasvatuslikke põhimõtteid, millele õpperaamatud pidid vastama;

4) läbi vaatama ja hindama õpperaamatute käsikirju või valmis raamatuid;

5) välja töötama õppeasutustes õpperaamatute tarvitusele võtmise tingimused;

6) täitma muid Haridusministeeriumi poolt õpperaamatute komiteele antud ülesandeid õpperaamatute soetamise ja tarvitamise reguleerimise alal [3; 55].

Õpperaamatute Komitee loomine oli vajalik koordineerimaks õpikute väljaandmist. Lühikese tegevusaja tõttu ei suudetud eriti palju ära teha.

Negatiivsena peab märkima ideoloogilise kontrolli tugevdamist õppekirjanduse üle.

Õpikute stiihilise väljaandmise ning pideva vahetumise pidurdamiseks tõstatati küsimus õpikute standardiseerimisest.

Uute õpikute pidev väljaandmine oli suure kasumi tõttu tulus kirjastustele, kuid ebameeldiv kooliõpilastele ja õpetajatele.

Stiihiliselt väljaantavate õpikutega võrreldes olid standardõpikutele mitmed eelised: nad olid odavamad, kuna neid võis valmistada korraga suurel hulgal; standardõpikutest said õppida mitu aastakäiku õpilasi, sest õpikuid kasutati kauem; raamatukaupmeestel polnud vaja hoida laos mitut raamatut ühe õppeaine jaoks: igas aines oli üks õpik, midavõis müüa ka järgmistel aastatel.

Standardõpikute vastastel olid samuti veenvad argumendid: kõrvaldada tuleks suur hulk õpikuid, mis oleks riigile kahjulik; kirjastused saaksid suure kahjumi; õpikute koostamisel kaoks võistlusmoment; aastast aastasse sama õpiku järgi õpetamine muutuks õpetajatele igavaks.

Lõputute vaidluste käigus jäi päevakorrale kolm erinevat moodust probleemi lahendamiseks, kuid ometi jäi õpikute standardiseerimine Eesti Vabariigis toimumata. Enamasti kujunes ainuvalitsejaks juba mõni käibel olevatest õpikutest.

Kokkuvõte

Üleminekul emakeelsele koolõpetusele suudeti mõne aastaga välja vahetada suurem osa varasemast õppekirjandusest ja asendada see ajakohase eesti autorite poolt eesti koolile loodud õpikutega.

Õppekirjanduse väljaandmisel põimus erainitsiatiiv riikliku tegevusega. Õppekirjanduse kirjastamisest olid suure kasumi tõttu huvitatud kõik kirjastused, kuid nende tegevusvabadus tõi kaasa õpikute stiihilise väljaandmise ning paralleelõpikute suure hulga.

Õpikute sisulise väärtuse kontroll toimus Haridusministeeriumi poolt ellu kutsutud kooliraamatute komisjoni, koolivalitsuse kooli-kirjanduse osakonna ja õpperaamatute komitee tegevuse kaudu. Nende institutsioonide töö oli vajalik, kuid tihti toimus õpikute läbivaatamine, arvustamine ja koolidele soovitamine või mittesovovitamine väga aeglaselt.

Püüded luua põhilistes õppeainetes standardõpikuid tekitasid erakirjastuste tugevat vastuseisu ning õpikute standardiseerimiseni Eesti Vabariigis ei jõutudki.

Ühtset riiklikku ettevõtet, mis oleks enda kanda võtnud kooliraamatute väljaandamisega seotud probleemide lahendamise, ei suudetud samuti luua.

Eesti Vabariigi aastail ilmunud emakeelsed kooliõpikud aitasid kaasa rahva haridustaseme tõusule, rahvuskeelse kultuuri ning teaduse arengule.

Kirjandus

1. *Tähtla, V.* Raamatu levik ja seda mõjutanud tegurid Eestis 1920-1930. aastatel (õppe- ja teaduskirjandus). Diplomitöö. TPÜ raamatukogunduse ja bibliograafia kateedris, Tln., 1976. Käsikiri.
2. *Maiste, K.* Inglise keele õpikud Eesti koolides 1918-1940. Diplomitöö. TPÜ raamatukogunduse ja bibliograafia kateedris, Tln., 1988. Käsikiri.
3. *Veel, K.* Õppekirjandus ja selle väljaandmist mõjutanud tegurid kodanlikus Eestis aastail 1934-1939. Diplomitöö. TPÜ raamatukogunduse ja bibliograafia kateedris, Tln., 1975. Käsikiri.

SCHOOLBOOKS PUBLISHING IN ESTONIAN REPUBLIC in 1918-1940

Priit Halberg

Education in Estonian language began in 1918. The tremendous lack of schoolbooks on mother tongue was covered by active publishing activity within couple of years. Teachers played very active role in it.

The amount of schoolbooks in the whole printing production depended on changes in schoolsystem and on economical situation in the state.

In order to control the quality of chaotically published schoolbooks several institutions of the Ministry of Education came into being: Schoolbooks commission (1924-1934), School literature department (1934-1939) and Schoolbooks Committee (1939-1940). Their work was necessary, but often too slow.

On the 2nd half of the 1930's there was an attempt to standardize school-books on main subjects, but publishers resistance made it impossible.

Attempts to establish co-ordinative state institution to solve problems of schoolbooks publishing ended also in failure.

EESTI KESKKOOLI AJALOO JA KODANIKUÕPETUSE ÕPIKUD 1919-1930

**Väino Sirk, TA Ajaloo Instituudi
vanemteadur**

1920. aastatel ilmunud ajalooõpikuid on trükisõnas mõnevõrra käsitletud (K. Naanuri, 1985). Ometi ei ole keskkooli ajalooõpikute täielikumat ülevaadet antud. Kodanikuõpetuse õpikute seni eriuurimusi ei ole.

Ettekande koostamisel on kasutatud "Eesti raamatute üldnimestikku" (aastate 1919-1930 osas), Eesti Teaduste Akadeemia raamatukogu, Eesti Rahvusraamatukogu, Tartu Ülikooli Raamatukogu, Kirjandusmuuseumi ja Tallinna Pedagoogikamuuseumi katalooge.

Eestikeelseid keskkooli ajalooõpikuid avaldati juba tsaariaja lõpul, sest neid vajasid 1906.a. avatud eesti õppekeelega tütarlastegümnaasium Tartus ja haridusseltside progümnaasiumid Otepääl, Pärnus ja Viljandis.

Laiemalt sai rahvuslik keskharidus levima hakata siiski alles 1918. aastast. Iseseisva Eesti keskkooli ajalooõppes omandas kindla koha eesti ajalugu. Selle õpetamiseks anti kõigepealt välja mõned vanema põlvkonna autorite tööd. Ilmus Matthias Johann Eiseni (1857-1934) "Eestimaa ajalugu" (3. ümbertöötatud trükk, Trt., 1919, 291 lk.) ja sama teose 4. trükk kahes osas (Trt., 1920). Heinrich (Hindrik) Prants (1858-1932), kes aastail 1912-1913 oli avaldanud mahuka "Eesti rahva ajaloo" I-II, kirjutas põhiliselt 1918. a. õpiku "Eesti vanem ajalugu koolidele ja iseõppimiseks. Omapärane arenemise aeg. Muinasajast vabaduse kaotamiseni" (Tln., 1920, 80 lk.).

Villem Reimani (1861-1917) Eesti ajaloo ülevaade ilmus iseseisva raamatuna pärast autori surma (Reiman, V. Eesti ajalugu. Trükiks

korraldanud *cand. hist.* H. Sepp. Tln., 1920, 139 lk.). Raamat on eelmainituist sisult tunduvalt kaalukam, mõneski osas püsiva teadusliku väärtusega. 19. sajandi teise poole ja 20. sajandi alguse käsitus on aga konspektiivne ja katkendlik, ehkki sisaldab selgeid ja printsiipiaalseid ajaloolisi hinnanguid.

Kõigile neile raamatutele on iseloomulik, et käsitleti peamiselt vanemat ajalugu. Kui hilisemaid ajajärke üldse vaadeldi, tehti seda kokkusurutult, enamasti ka sisuliselt nõrgemalt. 1920. aastate keskkooli vajadustele nad ei vastanud, kuigi neid koolides kasutati. Nii oli V. Reimani teos veel 1920. aastate lõpul Tartu Õpetajate Seminaris Eesti ajaloo õpikuks.

1920. aastail kujunes rahvuslik ajalooteadlaskond. 19. sajandil alguse saanud rahvusromantiline suund, mida olid viljelnud patriootiliselt meelestatud, ent ajaloolise erihariduseta inimesed, asendus teadusliku ja samal ajal eestikeskse mõtteviisiga. Hakkasid tekkima eeldused uuelaadiliste Eesti ajaloo üldistavate tööde ja õpikute kirjutamiseks.

Ajaloolane Hans Kruus (1891-1976) seadis eesmärgiks anda süstemaatiline ülevaade kodumaa lähiminevikust. Raamat ilmus kahes osas (Kruus, H. Eesti ajalugu kõige uuemal ajal I. Eesti rahvusliku ärkamiseni. Trt., 1927, 176 lk.; Trt., 1928, 186 lk.) ja oli mõeldud eeskätt keskkooliõpikuks. Teadlasest autori töö ei ole siiski meetoodiliselt täiesti koolipärane, pigem üldistav käsiraamat õpetajatele ja üliõpilastele. Puudusid ka illustratsioonid. Raamatule annab tänaseni püsiva väärtuse see, et H. Kruus viis selles esimesena 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse Eesti ajaloo käsitluse (kuni Tartu rahuni) teaduslikule alusele.

1920. aastate lõpuks oli ilmunud vähemalt kümme keskkooli Eesti ajaloo õpikut. Neist oli võimalik leida materjali esiajast kuni lähiminevikuni. Ent suuremalt osalt polnud see enam ajanõuetele vastav. Püsivama väärtusega ajalooõpikute koostamist raskendas asjaolu, et rahvuslik ajalooteadus oli selleks veel vähe ettevalmistavat tööd teinud. Puudusid ka ajakohased teaduslikul tasemel üldkäsitlused. Tänu H. Kruusi käsiraamatule oli olemas värske teaduslik käsitus uuemast ajaloost alates Põhjasõast, eriti aga 19. sajandi algusest. Aastail 1924-1929 avaldas H. Kruus mahuka Eesti ajaloo lugemiku (kolmes köites), mis on tänaseni suure väärtusega.

Mõnevorra rohkem, ligi kakskümmend ilmus õpikuid, mis käsitlesid üldajalugu, sellega paralleelselt sageli ka Eesti ajalugu. Emma Asson (1889-1965), eesti keskkooli algupärase üldajaloo õpiku üks koostajaid, avaldas 1912. a. vanaaja õpiku. Selle 2. trükk ilmus 1919, 3. trükk 1921, 4. trükk

1924 ja 5. trükk 1931. a. Vanaaja õpikule järgnes 1918. a. keskaja õpik (2. trükk - 1919, 3. trükk - 1922, 4. trükk - 1924-1925, 5. trükk - 1932). Kriitika hindas neid E. Assoni õpikuid positiivselt, sest neis kajastus nii poliitiline ja sotsiaalmajanduslik kui ka kultuuriline areng ("Kasvatus" 1924, nr. 4).

E. Assoni "Uus aeg" (1925) sisaldas üld-, kokkuseadust ja Eesti ajalugu. Esitruuki kritiseeris teravalt V. Orav. Teisele ümbertöötatud trükile (1932) andis kooliraamatute komisjon oma soovitusel.

Jaan Sitska (1867-1937) andis 1908. a. välja "Ajaloos algõpetuse" kõrgematele algkoolidele ja progümnaasiumidele, millest ilmus 1929. aastani mitu trükki. J. Sitska "Üleüldise ajaloo" kolm köidet ilmusid samuti juba tsaariajal ("Vana-aeg" - 1910, "Keskaeg" - 1911, "Uusaeg" - 1908). 1920. aastail ilmus rida kordustrükke: I jaost ("Vana-aeg") tõenäoliselt 1920 ja 1923, II jaost ("Keskaeg") 1920, III jaost ("Uusaeg") ilmselt 1920. Esimene trükk ilmus 1921. a. IV jagu ("Kõige uuem aeg"), mis hõlmas ajavahemikku Ameerika Iseseisvussõjast (1775-1783) kuni 1920. aastate alguseni. J. Sitska ei olnud ajalooteadlane. 1920. aastail ei vastanud tema teosed Eesti uuenenud keskkooli nõuetele. Eriti pealiskaudseks peeti IV jagu ("Kõige uuem aeg"). Seetõttu vajati juba 1920. aastate alguses just uue ja uusima aja õpikute uusväljaandeid.

1920-1921 ilmus J. Torki toimetatult ja täiendatult vene ajaloolase R. Vipperi teaduslikult heatasemeline "Uus aeg 1500-1789" I osa (Tln., 1920., lk. 1-112), II osa (Tln., 1921, lk. 113-198). Järje R. Vipperi raamatule koostas noor teadlane Peeter Tarvel (1935. aastani Treiberg). Kavakohaselt pidi see käsitlema uusimat aega Suurest Prantsuse revolutsioonist 1914. aastani. Tegelikult ilmus kaks osa, mille käsitus lõpeb Saksamaa 1848. a. sündmustega (Treiberg, P. Kõige uuem aeg 1789-1914 I. Tln., 1921, 107 lk.; II. Tln., 1923, lk. 109-250). Autor on rõhu asetanud sotsiaalpoliitilisele elule (eriti Prantsuse revolutsiooni käsitlemisele) ja majanduse ajaloole. Raamat on keskkooliõpilastele raskevõitu, illustreerimata (on ajaloolisi kaarte) ja tekst on vähe liigendatud. Kriitika rõhutas siiski töö head teaduslikku taset, seda kasutati koolides õpikuna ja käsiraamatuna.

Asjaolu, et keskkooli lõpuklassil ajalooõpik puudus, ajendas pedagoogi ja metoodikut Johannes Adamsoni (1883-1944) koostama uusima aja õpikut, mis ulatas Viini kongressist (1814-1815) Versailles' rahuni (1919). Seega ei kartunud uus õpik kuigivõrd P. Tarveli omaga, vaid käsitles hilisemat aega. (Adamson, J. Kõige uuem aeg. Keskkooli lõpuklassi kursus. Trt., 1924,

192 lk.). Autor kirjeldas tasakaalustatult poliitikat, majandust, sotsiaalolusid ja kultuuri. Esitus on üldiselt neutraalne, siiski tajutava eelistusega liberaal-demokraatlikele suundadele ja rahvuslikele vabaduspüüetele. Võrreldes P. Tarveli tööga on J. Adamsoni raamatu teaduslik kaal väiksem, kuid ta on koolipärasem. 1927. a. ilmus Adamsoni õpiku teine trükk.

Kodanikuõpetus jagunes keskkoolis kahte peaossa: riigielu ja õiguse küsimused ning algteadmised rahvamajandusest. Et kodanikuõpetuses tuli lähtuda Eesti Vabariigi korraldusest ja seadustest, oli vajadus algupäraste õpikute järele eriti suur.

Esimesena ilmus jurist Richard Räägo (1935. aastani Rägo, 1893-1941) sulest "Kodanikuõpetus keskkoolile" (Tln., 1922, 81 lk.). Keskkel kohal selles olid riigivormid, Eesti Vabariigi tekkimine ja riigikord. 1923. a. ilmus õpiku teine osa. Teine taiendatud trükk ilmus ühes köites 1926. a. Autorile on iseloomulik loogiline käsituslaad ja põhjalikkus. Metoodiliseks puuduseks on vähene näitlikustamine.

Majandusõpetuse aluste õpik ilmus kahe vihikuna: Adamson, J. Majandusteadus keskkooli-dele ja eneseharimiseks. I vihik, lk. 1-112, Trt., 1922; II vihik, lk. 113-219, 1923. Teose teine trükk ilmus 1926. a. Kodaniku- ja majandus-õpetus ühendati ühtede kaante vahele 1929. a., kui ilmus vastav õpik R. Räägolt ja teadlasest pedagoogilt Richard Kleisilt (1896-1982). R. Räägo koostatud kodanikuõpetuse osa ilmus kolmandas trükis (Rägo, R., Kleis, R. Majandusteadus ja kodanikuõpetus keskkoolile. Trt., 1929, 271 lk.). Et õpik levis, tunnistas neljanda trüki ilmumine 1939. a.

Kodanikuõpetuse õpikute kasvatav toime põhines eeskätt argumenteeritud ainekäsitusel. Nende peamine ajalooline väärtus seisneb orienteerituses demokraatlikule ühiskonnale.

Eesti Vabariigi algaastail ja 1920. aastail pandi alus algupärasele eesti keskkooli ajaloo ja kodanikuõpetuse õppekirjandusele. Kerkisid esile võimekad autorid, arenes õpikute keel ja teaduslik tase. Õpikud jäid siiski veel teaduslikust ja metoodilisest aspektist küllaltki ebaühtlaseks. Nagu rahvuslik keskharidus tervikuna, oli ka keskkooli õppekirjandus 1930. aastate alguseks alles kujunemisstaadiumis.

EESTI VABARIIGI KOOLIDES KASUTATUD AJALOOÕPIKUTEST AASTATEL 1919 - 1940

Hillar Palamets, Tartu Ülikooli dotsent

Iseseisva Eesti Vabariigi koolid vajasid 1920. aastate alguses kõigis õppeainetes uusi emakeelseid õpperaamatuid. See käis esmajoones ajalooõpikute kohta. Tsaariaegsest koolist oli üle võtta õige vähe. Vajalikul tasemel Eesti ajaloo õpikute koostamist raskendas asjaolu, et alles asuti Eesti-keskse ajaloo käsitluse väljatöö-tamisele ja Eesti ajaloo süvendatud uurimisele. Algkool, kus ajalugu õpetati 4., 5. ja 6. klassis, sai esialgu kasutada esimese eestikeelse keskkooli - Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tartu Tütarlastegümnaasiumi ajalooõpetajate Mihkel Kampmanni ja Emma Assoni koostatud raamatuid (E. Asson "Wana ajalugu", 1912 ja "Kesk-aeg", 1918; M. Kampmann "Eesti ajalugu. Piltide kujul rahvakoolidele kokku seatud", 1919).

Keskkoolide vanemate klasside õpilased valdasid esialgu veel vene keelt, mistõttu seal kasutati liberaalselt meelestatud tsaariaegsete vene ajaloolaste õpperaamatuid, hiljem ka nende tõlkeid (R. Vipperi õpikud). Neile lisandus Peeter Treibergi (Tarveli) raamat "Kõige uuem aeg" (aastad 1789-1914), mis ilmus aastatel 1921-1923.

Olukord ajaloo õpikute osas hakkas märgatavalt paranema alates 1920. aastate II poolest. 1925. a. nägi trükimusta Johannes Adamsoni "Eesti ajalugu rahvakoolidele", mida anti kuni 1939. aastani täiendatud ja muudetud trükkidena välja kümnel korral. Hans Kruus publitseeris, tõsi küll, rohkem üliõpilastele ja ajalooõpetajatele mõeldud Eesti ajaloo lugemiku, mille kolm köidet ilmusid aastatel 1924 kuni 1929 ja kahest raamatust koosneva "Eesti ajalugu kõige uuemal ajal" (1927-1928).

1930. aastatel ilmnes üha selgemini kirjastuste omavaheline konkurents ajalooõpikute väljaandmisel. See aitas kaasa õpikute taseme tõusule ning müügihinna mõningasele alandamisele. Kirjastused olid huvitatud iga õppeaasta alguseks uute õpikute või olemasolevate uustrükkide operatiivsest väljandmisest. Vaatamata suhteliselt madalale kaanehinnale võimaldasid õpikute küllaltki suured tiraažid saada kooliraamatutelt küllaltki suurt kasumit, seda eeldusel, et õpik võeti kasutusele paljudes koolides.

Omavahel konkureerivate kirjastuste juurde kujunesid omad ajalooõpikute autorid või autorite kollektiivid. Nii oli kirjastusühisuse "Loodus"

“ihuautoriks” lausa hämmastava produktiivsusega õpikute koostaja, Tartu keskkoolidirektor ja ajalooõpetaja Johannes Adamson. Emma Asson koos August Mölderiga töötasid "Noor-Eesti" kirjastusele, ülikooli õppejõud ja Tartu ajalooõpetajad P. Tarvel, H. Kruus, J. Madisson, J. Konks, P. Hinnov jt. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastusele. Erandi moodustas Jüri Parijõgi, kes koos Toomas Adamsoniga (Almaga) andis oma heatasemelisi algkooliõpikuid välja majanduslikult nõrgukese kirjastuse "Kool" kaudu.

Propedeutilise algkooli 4. klassi ajalookursuse õpetamisel kujunes terav võitlus kahe autori ja nende õpikute vahel. 1930. a. oli ilmunud J. Adamsoni "Jutustusi kodumaa ajaloost" esmatrükk, millele järgnes igal sügisel trükk. 1931. a. ilmus J. Parijõe "Möödunud ajad jutustavad" (selle raamatu II ja III osa, kaasautoriks T. Algma, ilmusid mõni aasta hiljem ja kandsid tööraamatu nimetust). J. Parijõe raamat oli algkooli ajalooõpikutest kahtlemata kõige esileküündivam. Ühendas ju Jüri Parijõgi endas suurte kogemustega kooliõpetaja, otsiva vaimuga kooliuuenduslase ja andeka noorsookirjaniku võimeid. Tema õpikutele lisandusid veel T. Algma koostatud töövihikud-tööjuhendid, nii et võime antud sarja puhul rääkida ajalooalase õppekomplekti algetest. Ainus, milles J. Parijõe raamatud J. Adamsoni omadele alla jäid, oli nende illustratsioonide ja trükitehniline tase. Selles osas olid kirjastusühisuse "Loodus" võimalused märgatavalt paremad kui väikesel "Koolil".

1931. aastate keskel toimunud koolireform tingis vajaduse uute ajalooõpikute koostamiseks gümnaasiumidele, progümnaasiumidele ja realkoolidele. Esile kerkivad uued ja võimekad autorid, eelkõige Tartu kooliõpetajate hulgast, nagu J. Madisson, P. Hinnov ja Jaan Konks. Koos P. Tarveliga koostasid nad sarja heal metoodilisel ja teaduslikul tasemel olevaid õpperaamatuid keskkoolile. Nii õpetajad kui õpilased hindasid kõrgelt J. Konksu lakoonilise, kuid selge esitusviisiga õpperaamatuid Eesti ja üldajaloo kohta.

Ajalooõpikute metoodilist taset aitas tõsta tõsiasi, et peaaegu kõik vaadeldava perioodi õpikute autorid olid (või olid varem olnud) ajalooõpetajad, mistõttu nad tundsid kooli vajadusi ja orienteerusid õpilaste võimistes. Eestikeelsed originaalõpikud erinesid positiivselt nii varem kui hiljem eesti koolis kasutusel olnud venekeelsetest (või ka tõlgitud) "professorite õpikutest", mis oma enamuses olid õpilastele ülemäära keerulised ja rasked.

Kuni 1934. aastani suhtus riigivõim ajaloo õpetamisse ja ka ajalooõpikutesse liberaalselt. Toonitati vajadust valida ja esitada õppematerjali võimalikult erapooletult ja objektiivselt, pidades silmas üldinimlikke väärtusi. Olukord muutus "vaikiva ajastu" ajal, mil haridusministeerium hakkas nõudma õpetuselt "estotsentrilisust" ja rahvuslikkuse rõhutamist. Osale õpikutest heideti ette vasakpoolseid tendentse, kuid õpikute keelamise ja ärakorjamiseni, samuti ühtlusõpikute kehtestamiseni ajaloos siiski ei mindud.

Kui ajalooõpikute koostamise ja väljaandmisega võis rahule jääda, siis sama ei saa öelda metoodilise kirjanduse ja näitvahendite kohta. Ei olnud ühtegi eestikeelset ajaloo õpetamise metoodika käsiraamatut. Lugemikest ilmus 1930. aastatel J. Adamsoni toimetatud brošüüride sari ja 1940. a. V. Alttoa koostatud "Ajaloo lugemik I", mida aga koolid ei jõudnud enam kasutusele võtta. Koolides olid küll eestikeelsed ajalooatlased, ajaloo seinakaartide paljundamiseni aga ei jõutud. Ajaloo seinapiltidest ilmus ainult üks sari. Selles osas jäid koolide vajadused rahuldamata.

AJALOO ÕPETAMISEL KASUTATUD TÄIENDAVAST ÕPPEKIRJANDUSEST JA -VAHENDITEST EESTI KOOLIS 1918- 1940

**Karl Naanuri, B. G. Forseliuse Seltsi
asutajaliige**

Emakeelsete ajalooõpikute kasutusele võtmine lõi ajaloo õpetamiseks mitmesuguste õppevahendite ja -abinõude vajaduse, et süvendada õpilastes huvi teadmiste vastu ajaloos.

Esialgselt oli huvi äratamiseks ajaloo õppimise vastu lihtsamaks teeks kasutada olemasolevaid ilukirjanduslikke teoseid. Teiseks püüti emakeele lugemikkudesse lülitada vastavaid lugemispalasisid, katkendeid. ajaloolistest teostest, memuaare ja muud vastavat materjali. Hiljem ajaloolise materjali

hulk lugemikes mõnevõrra vähenes, kuid osa sellest säilis siiski kolmekümnendate aastate õpikutes.

Kahekümnendate aastate keskpaiku asuti koostama eraldi ajaloo lugemikke. Üheks esimeseks ja ulatuslikumaks teoseks oli kolmeköiteline H. Kruusi koostatud "Eesti ajaloo lugemik" (1924-1929), mis tänaseni ei ole kaotanud oma väärtust. Selles esitatakse Eesti ajaloo algallikad varasemast ajaloost kuni 19. sajandi lõpuni. Alustati ka üldajalooalaste lugemike koostamist. Nii ilmusid E. Assoni "Suur Prantsuse revolutsioon" (1923), M. Auli "Vana Idamaa", J. Adamsoni toimetatud "Ajaloo lugemik alg- ja keskkoolile" (seitse vihikut) jt.

Kooliuuendusliikumise vaimust kantuna avaldati mitme autori poolt tööjuhatusi, ajaloos ja ajaloo töövihikuid, mis olid abiks ajaloo õpetamisel, eriti iseseisva töö organiseerimisel. Õpilaste teadmiste kontrollimiseks hakati kasutama ajalooteste.

Ajalooõpetuse näitlikustamiseks anti välja ajaloo atlased (J. Adamsoni "Ajaloootlas algkoolidele", J. Janseni "Eesti ajaloo atlas" jt.). Näitlikustamist hõlbustas Eesti ajaloo värviliste seinapiltide komplekt (12 pilti kunstnik A. Janseni originaaljoonistustena). Ilmus H. Moora koostatud seinakaart "Eesti kaart muistse iseseisvusaja lõpul XIII sajandil".

Käsitletud õppekirjandus vajab hoolikat kriitilist läbivaatamist, et välja selgitada, mida sellest pärandist saab vahetult kasutada, mida kaasajastatult ja ümbertöötatult. Esmajärjekorras tuleks mõelda H. Kruusi "Eesti ajaloo lugemiku" ja J. Adamsoni toimetatud lugemiku uusväljaandele.

PLAANKEELEALASTEST ÕPPEVAHEN DITEST AASTAIL 1885-1940

Enn Ernits, EPMÜ dotsent

Esimene plaankeel, mis XIX sajandi kolmandal veerandil levis üle kogu maailma (ilmusid perioodilised üllitised, raamatud jne.) oli *volapük*, mille oli loonud saksa vaimulik J.M. Schleyer 1879. a. Järgmisel aastakümnelil jõudis see keel ka Eestisse. 1885. a. ilmus "Oleviku" lisana eesti keeles

ajalehe väljaandja A. Grenzsteini tõlgitud neljaleheküljeline Schleyeri ülevaade volapüki grammatikast. Järgmisel aastal avaldasid selle vene keeles ühe Viljandi kooli direktor F. Waldmann ja õpetaja A. Slefocht. Põhjalikumalt käsitles volapükki Viljandi rätsep J. Lepik, kelle sulest ilmus kolmes trükis (1888-1890) ülevaade selle grammatikast ja sõnavarast ning esitati kaubakirju, laulukesi, jutukesi. J. Lepiku õpivahendi järgi polnud sõnastikuosa tagasi-hoidliku mahu tõttu võimalik keelt kuigi põhjalikult omandada, rääkimata siis mõneleheküljelistest üllitistest.

Plaankeeltest on enim levinud 1887. a. L.L. Zamenhofi poolt loodud *esperanto*. Esimeseks eestikeelseks esperanto keele õppevahendiks sai insener V. Vaheri poolt 1893. a. "Postimehe lõbu-lisana" ilmunu (30. lk). Aastail 1893-1940 on meil välja antud vähemalt 41 õppevahendit (mõnest mitu trükki), sh. üheksa sõnastikku. Suur osa nendest olid aga pisitrükised, mahuga alla kaheksa kehekülje. 41 õppevahendist neliteist ilmusid tsaariajal (tabel 1).

Tabel 1

Esperanto õppevahendid aastail 1893-1912

Ilmumis- aeg	Autor	Õppe- vahend	Ilmumis- koht	Maht lk-des	Tiraaž
1893	V. Vaher	õpik	Tartu	30	?
1895	V. Vaher	sõnastik	Nürnberg	24	?
1899	H. Stahlberg	õpik	Tallinn	64	1000
1901	J.H. Vahtrik (tõlkija)	õpik	Tallinn	18	1000
1902	J.A. Rahamägi	õpik	Tallinn	48	?
1905	J.A. Rahamägi	õpik	Tallinn	72	?
1907	J.A. Rahamägi	õpik	Tallinn	32	600
1907	J.A. Rahamägi	harjutustik	Tallinn	71	2000
1908	H. Stahlberg	õpik	Rakvere	56	1200
1909	J.A. Rahamägi	harjutustik	Tallinn	44	2500
1911	J. Rosenberg	õpik	Tallinn	63	4000
1911	H. Stahlberg	sõnastik	Rakvere	19	1000
1912	H. Stahlberg	õpik	Tallinn	19	10000
1912	J. Rosenberg	sõnastik	Tallinn	128	2000

Peale esimese kahe anti ülejäänud kaksteist välja Eestimaa kubermangus (kas Tallinnas või Rakveres). Nende autoriks osutusid viis inimest. Ilmus üheksa õpikut, kolm sõnastikku ja harjutustik (kaks trükki). Õpikud olid suhteliselt pealiskaudsed, kujutasid endast esperanto elementaarkursusi (maht 19-72 lk., enamasti väikeseformaadilised). Nende tiraaž oli tavaliselt väike (trükiarvud Fr. R. Kreutzwaldi mm. Kirjandusmuuseumi andmeil). Sõnaraamatutest võimaldas vaid J. Rosenbergi oma lugeda keskmise raskusega teksti. V. Vaheri pisisõnastik sisaldas ainult neid sõnu (üle 900), mis puudusid L. L. Zamenhofi koostatud universaalsõnastikus. Vaadeldud perioodil ei ilmunud ühtki eesti-esperanto sõnastikku, kuigi selle koostamisega J.A. Rahamägi tegeles, ilmselt piirduti võõrkeelsetega.

Eesti Vabariigis nägi ajavahemikul 1923-1940 päevavalgust 24 esperanto õppimisega seotud vahendit. Peale selle ilmus ühe autori (H. Seppik) omi võõrkeeltes ka välismaal. Kuni 8-leheküljelised trükised olid pigem küll propagandavahendid (tabel 2).

Tabel 2

Eestikeelsed esperantoõpikud ja propagandavahendid aastail 1922-1940

Ilmumis- aeg	Autor	Ilmumis- koht	Maht lk-des
1922	V. Vaher	Tallinn	4
1923	P. Berg	Haapsalu	32
1923	A. Koitla	Haapsalu	51
1926	E. Arvisto	Haapsalu	159
1929	J. Adamtau	Tartu	4
1930	V. Setälä	Haapsalu	48
1930	?	Tallinn	40
1930	J. Rosenberg	Tallinn	153
1934	?	Tallinn, Haapsalu	40
1936	H. Seppik	Haapsalu	111
	E. Malmbgren		
1939	?	Tallinn	8
1940	B. Ojasson	Tallinn, Haapsalu	15

Tabel 3

Sõnastikud ja vestmikud

Ilmumis- koht	Autor	Sõnastik või vestmik	Ilmumis- koht	Maht	Formaat
1922	E. Arvisto	esp. -eesti	Tartu	44	22x15
1923	E. Arvisto	eesti -esp.	Haapsalu	86	19x12
1923	J. Rosenberg	eesti -esp.	Tallinn, Haapsalu	85	19x12
1927	Vo-Ko	esp.-eesti	Tallinn, Haapsalu	240	19x12
1931	H. Rikand	eesti -esp.	Haapsalu	174	11x8
1933	H. Rikand	esp.-eesti	Haapsalu	235	11x8
192..	V. Vaher	vestmik	?	?	?
1930	V. Vaher	vestmik	Tallinn	63	14x11
1931	V. Vaher	vestmik	Tallinn	63	14x11

Kõige põhjalikum ennesõjaaegne esperantoõpik ilmus magister E. Arvisto sulest. Õpik koosneb 18 õppetunnist, mis sisaldavad a) uusi sõnu, b) lugemispala, c) kõneharjutust, d) grammatikaseletust ja e) sõnatuletuslikku osa. Õpiku tekst on veidi raskepärane. Eraldi avaldas E. Arvisto nimetatud õpiku võtme ja sõnastiku.

H. Seppik on oma õpiku koostamisel lähtunud kogemustest, mille ta oli saanud A. Cseh otsemeetodit rakendades esperantoõpetajana Skandinaaviamaades. Arusaadava tekstiga, hästi ülesehitatud õpik sisaldab a) grammatikat, b) tõlke- ja muid harjutusi ning c) lugemispalu. See on eesti keelde tõlgitud rootsi väljaandest, mis ilmus ka norra, taani, islandi ja tsehhi keeles. Peale eespool mainitud õpiku ilmus H. Seppiku ja E. Malmgreni sulest rootsikeelne kiirkursus (?1934) hotelli ja restoranipidajatele. 1935. a. paiku nägi ilmavalgust ka H. Seppiku koostatud esperanto kõrgem kursus rootsi keeles. Hiljem on seda korduvalt välja antud esperanto keeles (Budapest 1938, 182 lk.; Sofia 1971; Budapest 1984).

Esperanto õppimisel kasutati mitmesuguse mahuga sõnastikke, millest kõige täiuslikum oli sõnastikutoimkonna (Vo-Ko = P. Berg (Ariste), H. Dresen, E. Lübek, H. Seppik, A. Suija, R. Tiik) poolt koostatu (tabel 3). Kahjuks ei jõudnud avaldamisküpsseks mahukas eesti-esperanto sõnaraamat. V. Vaheri vestluskursusest ilmus kolm trükki.

Esperanto õppemetoodilist ja -informatiivset kirjavara ilmus Eesti Vabariigi päevil kuus ühikut, enamasti reprintsete pisirükistena (tabel 4).

Tabel 4
Esperanto keele õppemetoodilised ja informatiivsed materjalid

Aasta	Autor	Teema	Ilmumiskoht	Maht
192...	–	Eksamiks vajalikud sõnamaterjalid	Tallinn	8
1925	–	Eesti Esperanto Instituut	Haapsalu	8
1928	–	Nõuandeid esperanto-õpetajale	Tallinn	16
1928	–	Võõrkeelest koolis	Tartu	4
1932	–	Esperanto koolis	Tallinn	7
1933	H. Sakkaria	Nõuandeid esperantot õppijaile	Tallinn	7

1907. a. ilmus reformeeritud esperanto projekt *ido* nime all. Ka meil on enne 1917. a. ilmunud selle kohta 4-leheküljeline üllitis.

1922. a. lõi Eestimaal elanud E. von Wahl *occidental*'i (hilisem *interlingue*) ning avaldas kolm õppevahendit (tabel 5).

Tabel 5

Occidentali õppevahendid

Aasta	Autor	Teos	Ilumumis-koht	Maht	Formaat
1924 -28	E. v. Wahl	Mitmekeelne võti	Tallinn	40	23x14
1925	E. v. Wahl	Võrdlev sõnastik	Tallinn	180	14x11
1928	E. v. Wahl	Õpik	Tallinn, Viin	24	17x12
1928	J. Gär	Saksa-occidentali sõnaraamat	Tallinn	460	15x11

PRI PLANLINGVAJ LERNILOJ EN JAROJ 1885-1940

Enn Ernits

En Estomio aperis dum la menciita periodo almenaŭ 50 lerniloj de kvar planlingvoj (Volapük, Esperanto, Ido kaj Occidental). En la estona lingvo aperis 4 lernolibroj ktp. inter ili tiel kelkpaghaj kiel ampleksaj (ekz. lernolibro de E. Arvisto 1926 ktp.). Krome, "La tuta Esperanto" de H. Sepik estas kelkfoje publikigita eksterlande (en Esperanto en 1938, 1971 kaj 1984).

KOOLIVÕIMLEMISE KÜSIMUSI JUHAN KURRIKU "TURNIMISE RAAMATUS"

Evald Mäepalu, Tartu Ülikooli dotsent

Möödunud sajandi 70-ndate aastate algul lülitati võimlemine Eestimaa koolide õppeplaanidesse. Et õpetajatel puudusid erialased teadmised selle aine õpetamiseks, siis tekkis vajadus eestikeelse võimlemisõpiku järele. Ettepanek sellise õpiku kirjutamiseks tehti Eesti Kirjameeste Seltsi poolt Tartlu Õpetajate seminari õpetajale Juhan Kurrikule. Aastal 1879 ilmuski temalt kooliõpetajatele määratud teos "Turnimise raamat".

Esialgselt oli raamat kavandatud välja anda 3-osalisena, milles esimene osa pidi olema pühendatud üldmetoodilistele küsimustele, teine ja kolmas osa praktilistele harjutustele. Autori suure töökoormuse tõttu jäid aga raamatu kaks viimast osa ilmunuta. Sellele vaatamata oli "Turnimise raamat" esimene selletaoline töö eesti keeles ja see sai rahvakoolide õpetajatele väga vajalikuks käsiraamatuks.

Ilmunud raamat koosneb kahest osast ehk jaost. Esimeses osas "Üleüldised õpetused" räägitakse kehalise kasvatuses tähtsusest ja kooli osast lapse kehalisele arengule. Kesksemaks teemaks on siin õpetamise metoodika ja tunni läbiviimise küsimused. Teises jaos "Iseäralised õpetused" kirjeldatakse rivi- ja korraharjutusi ning mõningaid vahenditega üldarendavaid harjutusi.

J. Kurriku arvates ei pidanud laste kehalise kasvatuses eest hoolitsemine üksi kooli ja õpetaja ülesanne olema, vaid see pidi saama kogu rahva tähelepanu objektiks. Seepärast ütlebki ta oma raamatu sissejuhatuses, et "kõik lastevanemad peavad järele uurima ja aru pähe võtma, et turnimine nende lastele tulusaks ja tarviliseks õpetuseks ja harjutuseks on".

Rahvakoolil tuleb kehalist kasvatust sama tähtsaks pidada nagu teisigi õppeaineid ja seepärast pidi "ihuliigete harjutamiseks kindlad koolitunnid ära säetud olema". Sellist ainet nimetatakse "turnimiseks".

Kehalise kasvatuses ülesanneteks seatakse organismi karastamine, kehaliste võimete arendamine, selle aine vastu püsiva huvi kujundamine ning lapse vaimsele ja esteetilisele kasvatussele kaasaaitamine.

Üksikasjalikult käsitletakse raamatus "turnimise" tunni ülesehitust, harjutuste õpetamist ja koolmeistri rolli seal. Õpetajatelt nõutakse oma ala

mõistmist ja tunni korralikku ettevalmistamist. Koolmeister peab oskama harjutust laitmatult ette näidata, tema seletus peab olema lühike, lapsi tuleb "mõistusega turnima õpetada". Tähtis pole see, kui palju harjutusi tunnis läbi võetakse, vaid see, kui õigesti neid sooritatakse. Ülesannete jõukohasus näitab seda, kui suure himuga lapsed koolmeistri nõudeid täidavad. Töö peab vahelduma puhkusega, sirge seismine "kehitamise"ga, väsitav harjutamine mänguga.

Kehaliste harjutuste sooritamine seostatakse lapse ilumeele kasvatamisega, nii "et turnimine kõlblik ja silmale mõnus ja armas näha oleks". Selles suhtes peab koolmeister ise oma lastele eeskujuks olema.

Kehaliste harjutuste sooritamine ei tohi laste tervist kahjustada ega vigastusi põhjustada. Nii peab hüppamine üles ja maha sündima ikka "jala ninadel ja põlve vinkliga". Nõrgemate abistamiseks soovitatakse välja õpetada tugevamaid ja osavamaid õpilasi, kes siis õpetaja juuresolekul võivad teisi juhendada.

Mitmeid soovitusi antakse tunnis valitseva korra ja aja ratsionaalse kasutamise kohta. Tunni aega tuleb kalliks pidada - võimalikult palju tööd lühikese ajaga. Turnimise lipul peavad seisma põhimõtted - vähe kõnet, palju turnimist, lühike sõna, nobe töö. Tunni küllaldase koormuse ja tiheduse saavutamiseks soovitatakse võimlemisriistad paigutada selliselt, et korraga saaks võimalikult palju lapsi harjutada. Võimlemise vastu lastes huvi äratamiseks ja selle alalhoidmiseks peab tundma õppima õpilaste iseloomu ja kalduvusi. "Õpetaja ise saagu tunnis lapseks laste seas ja nende mängude juures", märgib autor.

Harjutuste omandamise kallal tuleb tõsist tööd teha, et õpetaja ja laps rahulolu tunda saaksid. Liiga sagedane uue materjali käsilevõtmine võib põhjustada ka selle, et õpetajal harjutustest puudus kätte tuleb.

Eraldi peatutakse raamatus õpetaja kõnel ja oskussõnade kasutamisel. Rõhutatakse, et käskude andmisel peab õpetaja osav olema. "Käsk on tema tarvilisem tööriist". Käsklus peab olema lühike, selge ja õigeaegne. Et käsklused oleksid lühikesed, selleks tuleb "kunstsõnu pruukida". Näiteks "Kõik häädkätt - käändke".

Lapsed ja õpetaja peavad tunnis paiknema selliselt, et üksteist hästi näha. Seepärast tuleb lühemad õpilased paigutada ravis ettepoole. Igauhel peab olema vajalik ruum harjutamiseks. Vigade parandamist tuleb alustada selle tekkepõhjuse selgitamisega. Kuid meeles tuleb pidada ka seda, et ühe õpilase vea pärast ei tohi 99 õpilast ära unustada.

Väärtuslikud on juhised selle kohta, kuidas korraldada võimlemist vajalike ruumide puudumisel. Siis kõlbaks võimlemist läbi viia leerilaste tubades või soojal ajal väljas. Vallakoolides võidi seks otstarbeks ka klassi- või magamistube tühjaks teha. Väikeste lastega soovitatakse harjutusi teha ka kirjutamise tunni keskel, et nad istumisest ära ei väsiks või kühmu ei vajuks. Võimlemisriistade puudumisel soovitati kasutada harjutusi keppidega, köiega jne. "See on kõige osavam meister, kes vähega palju võib teha", arwab autor.

Tütarlaste võimlemise kohta ütleb J. Kurrik, et "... neil on looduse poolest antud omad spetsiifilised ülesanded täita ja seepärast on tervis ja jõud siin enam väärt kui kusagil mujal". Alamas kooliastmes võisid tüdrukud ja poisid koos harjutada, kesk- ja ülemas astmes aga pidid tunnid lahus olema.

Harjutuste sooritamisel pöörab J. Kurrik eriti tähelepanu korrektsusele ja sirgele seismisele. Ta märgib, et "kui koolmeister oma koolilapsi nõnda seisma on jõudnud harjutada, et nad igas paigas ... nõnda sirgelt seisavad – siis on ta seega oma koolilapsi ihulise kasvatuses poolest suure tüki edasi saatnud".

Käsiraamatus on õpilasi kujutatud harjutusi sooritamas tavalises kooliriietuses. Võib järeldada, et võimlemise tunnis eraldi riietust polnud.

J. Kurriku "Turnimise raamatu" ilmunisest on möödunud veidi üle saja aasta. Vaatamata tolle ja kirjaviisile ja mõistete omapärale, sisaldab käsiraamat kehalise kasvatuses meetodika osas hinnalisi nõuandeid ja soovitusi, mis pole oma aktuaalsust kaotanud veel tänapäevalgi.

EESTIKEELNE GEOGRAAFIAÕPIK 1816-1944

**Vello Paatsi, Tartumaa Muuseumi
vanemteadur**

Esimesed eestikeelsed geograafilised tekstid trükiti XVIII sajandil J.J. Köhleri ja Lindforski kalendrites ning Fr.G. Arveliuse lugemikus (1782). Maateaduse õpetamise algus seostub J. Ph. Rothi Kanepi kihelkonnakooliga.

XIX sajandi esimesel kümnendil ilmub G.G. Marpurgi, K.E. Bergi ja J.W.L. Luce õpikutesse ka geograafiline aines. J.H. Rosenplāneri koolmeistrite kooli õpilastelt Andreselt ja Jaagupilt pärinevad aastast 1816 kaks esimest käsikirjalist maateaduse õpikut. Geograafilise silmaringi laiendajana on tähelepanuvääriv O.W. Masingu "Pühhapäwa Wahhe-lugemissed" (1819). 30-40-ndail aastail hakatakse Lõuna-Eesti kihelkon algkoolides õpetama maateadust, seda küll enamasti saksakeelsete õppeaamatute järgi.

Uue etapi kooligeograafias, mis kestab 1880-ndate aastate koolireformini, avab B. Gildenmanni esimene eestikeelne geograafiaõpik "Maailma made õppetud" (1849). Sellest alates hakkab maateadus tungima külakoolidesse, muutudes Liivimaa (1874) ja Eestimaa maakoolide seadusega (1875) kohustuslikuks õppeaineks. Sel ajavahemikul ilmub üksteist geograafiaõpikut 33 trüki. Põhja-Eesti külakoolides kasutatakse laialt W. F. Kentmanni "Koolilaste Geograhwia raamatut" (kaheksa trükki) ja Lõuna-Eestis E.M. Schneideri "Geograhwi ehk õppetud mailma surusest ja mailma madest" (kolm trükki) ja kihelkonnakoolides C.R. Jakobsoni "Weikest Geograafiat" (neli trükki). Laialt pruugiti G. Blumbergi "Juhatajat kodu- ja isamaa tundmisele" (seitse trükki).

Järgmine etapp hõlmab ajavahemiku 1880-ndate aastate reformist 1905. aasta revolutsioonini. Eestikeelne geograafiaõpetus ja -õpik kaovad rahvakoolist. Uues olukorras kirjutavad ka mõned eestlased venekeelseid geograafiaõpikuid.

1905. aasta revolutsiooni üheks tulemuseks on emakeelsete erakoolide asutamine, mis tingib vajaduse ka uute õpikute järele. Alustatakse koolimaateaduse terminoloogia korrastamist. Juba 1906. aastal näevad ilmavalgust M. Univeri ja J.L. Jürgensi ning K. Tasaku maateaduse õpikud. H. Turbi ja Jürgens-Tasaku õpperaamatuid kasutataksegi kuni Eesti Vabariigi algusaastateni.

Eesti Vabariigi tekkimisega algab uus etapp meie kooli elus. Kuni 1922. aastani trükitakse veel ümber eelnevast ajast pärit geograafiaõpikuid, siis hakkavad ilma tegema esimesed kõrgharidusega geograafid. Õpikute sisu, metoodiline ja keeleline külg, illustreerimine saavutavad tänapäeva taseme. Algkoolis kasutatakse laialt S. Süti ja D. Koppeli õpikuid, 30-ndatel aastatel lisanduvad A. Partsi, E. Markuse, A. Lehe ja E. Araste raamatud. Keskkooli- ja gümnaasiumiõpikute silmapaistvaks autoriks kujuneb J. Kents. Ajastut iseloomustab Eesti geograafia suur osakaal.

1940. aasta katkestab Eesti kooli loomuliku arengutee. Seniste eestlaste koostatud õpikute asemele ilmuvad vene keelest tõlgitud raamatud. Uutest õppeprogrammidest kaob omaette ainena Eesti geograafia, lahustudes NSV Liidu geograafias.

Saksa okupatsioon tõi kooli tagasi vabariigiaegsed geograafiaõpikud ja mõnevõrra muudetud programmid. Kooligeograafia saab ajastule iseloomulikuna juurde E. Markuse "Suur-Saksamaa" (1934).

Geograafiaõpikutel ja -õpetusel on olnud oluline roll teadmiste andjana ja eestlaste silmaringi avardajana nii oma kodumaa kui ka kaugemate riikide-rahvaste kohta.

KEEMIA ÕPIKUD JA KÄSIRAAMATUD

Helgi Muoni, Tartu Ülikooli dotsent

Keemiaalase õppekirjanduse olemasolu on tihedalt seotud keemia kui õppeaine asendiga üldhariduskoolis.

XIX sajandil keemiat iseseisva õppeainena riigigümnaasiumides ei õpetatud, keemia-alaseid teadmisi saadi füüsikaõpikutest, mis olid venekeelsed nagu kogu õpetus tervikuna. Sellest hoolimata koostas Jaan Kompus (1858-1940) spetsiaalse keemia õpiku 1887. a. [1], õpik sisaldas ulatuslikult teadmisi nii anorgaanilisest (ebaelundilisest) kui ka orgaanilisest (elundilisest) keemiast. Paraku õpik trükivalgust ei näinud, kuigi ta oli väga edumeelne. Õpik sisaldas keemilisi sümboleid, valemeid, reaktsioonivõrrandite algmeid (näit. $K_2O + N_2O_5 = K_2N_2O_6 = KNO_3$; 1; 46). Materjal oli tervikuna esitatud ladusalt, loogiliselt ning andis ulatusliku ettekujutuse meid ümbritsevatest ainetest ning nendega toimuvatest protsessidest.

Esimeseks trüki ilmunud eestikeelseks keemiaõpikuks oli proviisor Andreas Kuuse "Keemia algõpetus", mis ilmus 1908. a. [2]. Õpik andis põhjaliku ülevaate anorgaanilisest keemiast. Koostamisel oli autor kasutanud nii vene- kui ka saksa- ja ingliskeelseid allikaid ning tervikuna võib õnnestunuks lugeda autori katset " põlisest metsast teed läbi raiuda,

rada rajada ühte uute walda, mis meile seni pea tundmata ja wõõras" [2; Eeskõne].

1911. a. andis Tallinna kooliõpetaja Julius-Oswald Kaljuvee (sünd. 1869, kuni 1928. aastani Kalkun) välja "Mineraloogia käsiraamatu". Autor põhjendas oma õpiku ilmumist järgmiselt: "et Wene kui ka Eesti koolides, kus loodusõpetust õpetatakse, õpilastel igasugused keemia-alased eelteadmised puuduwad. Keemiat aga, kui aineõpetuse olulist põhja, ei või siin lihtsalt wälja jätta. Kiwiriik on ju muidu surnud, aga juba esimesed keemialised katsed sütitavad õpilastes kustumata teaduhimu, kui nad näewad, et ainetes, mida nad surnuteks pidasiwad, huvitawad salajõud tegewad on. Keemialiste mõistete selgitamiseks on seega tarwis üleüldiste õpetuste järele keemia põhjusemõtete peale üle minna" [3, VI].

Jüri Annusson (s. 1884) avaldas 1913. a. "Igapäewase keemia" [4], kus materjali esituses on lähtunud praktilise elu nõuetest. Õpikus on materjali nii anorgaanilise kui ka orgaanilise keemia kohta.

1921. a. ilmus J. Annussonilt "Anorgaanilise keemia" I, II [5] ning 1927. a. "Tehnilise keemia" õpikud. "Anorgaanilises keemias" püüdis autor anda "keemiast kõige üldisemaid eelteadmisi", tegelikult kujunes see ülevaade üsna põhjalikuks ning tolle aja teaduse seisukohalt ajakohaseks ning eesrindlikuks õpikuks.

Keemia ja eriainete õpetaja Tallinna koolides Arnold Aljak (1887) andis 1919. a. välja õpiku "Lühike orgaaniline ehk süsinikühenduste keemia" [6]. Kuigi õpiku keel oli kohati raskepärane ning õpilaste eale mittevastav, õpik koormatud liigse materjaliga, oli ta siiski kasutatav, kuna õpikuid lihtsalt ei olnud.

Huvitava õpiku - "Katseline keemia koolidele" (1921) autoriks oli Otto Johan Kiesel (s. 1886), kes eessõnas väitis, et "milgi viisil ei ole raamatu ülesanne keemiat raamatulikult õpetada". Õpetamisel pidi põhimeetodiks olema katse ja vaatlus koos vastava loogilise selgitusega. Õpik sisaldas küsimusi ja ülesandeid - olles selles osas ainus õpik ning andis juhiseid õpikuga iseseisvaks töötamiseks. Head vastuvõttu leidnud õpikust ilmus juba 1922 kordustrükk [7]. O.J. Kieseli õpik oli üks väheseid praktilisi töid sisaldav õpik.

Kuna eelnevalt käsitletud õpikud ei vastanud Haridusministeeriumi programmile, siis koostas nõuetekohase õpiku Jakob Kuusk (1871-1926). Temalt ilmus 1924. a. "Keemia keskkoolidele" [8], millele järgnes veel neli trükki. Õpik oli varustatud suure hulga illustratiivse materjaliga, sobis nii

iseseisvaks õppimiseks kui ka õpitu kordamiseks ning kinnistamiseks. Samal autoril ilmus ka "Orgaaniline keemia" - 1925. a. (ilmus 4 trükki) [9]. J. Kuusk kirjutas eessõnas: "Materjali läbitöötamisel on pandud päärõhk praktilisele küljele, kuna teoreetiline on vähendatud miinimumini. Viimase koht olgu ülikoolis. On hoitud keeruliste vormeliste asjata tarvitamisest. Ainete saamise kirjeldused on määratud nende praktiliseks kasutamiseks" [9; 3]

Kõrvuti J. Kuuse õpikutega olid Eesti Vabariigis kasutusel ka Aleksander Veiderma (1888-1972, kuni 1935. a. Veiderman) koostatud õpperaamatud nii anorgaanilises kui ka orgaanilises keemias [10], [11]. Nii "Keemia ja mineraloogia" kui ka "Orgaanilise keemia" õpikutest ilmusid kordustrukid, mis parandasid tunduvalt õpikute kvaliteeti.

Tundub siiski, et J. Kuusk saavutas ladusama esituslaadi ning õpikute lihtsama ülesehitusega suuremat efekti. Tema õpikus toimus üleminek ühelt aineloigult teisele sujuvalt, materjal oli seotud ühtseks tervikuks. See võimaldas keemiat omandada ka iseseisvalt õpiku abil, kuid A. Veiderma õpikuga töötamisel oli vajalik õpetaja, kes sidus üksikuid lõike tervikuks, andis juhtnööre.

Keemiaõpikute osatähtsus Eesti Vabariigis kasvas. Kui vabariigi algusaastail oli keemia loodusõpetuse osaks, siis alates 1934. aastast sai keemia iseseisvaks õppeaineaks. See esitas uued nõudmised ka õpikutele.

Kirjandus

1. *Kompus, J.* Keemia. Eesti koolile ja iga teaduse isulisele iseõpijale. Sangaste, 1887.
2. *Kuusk, A.* Keemia algõpetus. Tartu, 1908.
3. *Kalkun, J.* Mineraloogia käsiraamat. Tallinn 1911. EKS.
4. *Annusson, J.* Igapäevane keemia. Tartu, 1913.
5. *Annusson, J.* Anorgaaniline keemia I, II. Tallinn, 1921.
6. *Aljak, A.* Lühike orgaaniline ehk süsinikühenduste keemia. Tallinn, 1919.
7. *Kiesel, O.I.* Katseline keemia koolidele. Tallinn, 1921.
8. *Kuusk, J.* Keemia keskkoolidele. Tallinn, 1924.
9. *Kuusk, J.* Orgaaniline keemia. Keskkooli III klassi kursus. Tallinn, 1925.
10. *Veiderman, A.* Keemia ja mineraloogia II klassi kursus. Tartu, 1932.
11. *Veiderman, A.* Orgaaniline keemia. Tallinn, 1932.

RAHANDUSMATEMAATIKA ELEMENDID EESTI KOOLIÕPIKUTES

Teesid

Jaan Reimand, Tartu Ülikooli dotsent

Olmeülesannete lahendamisel vajab iga inimene matemaatilisi teadmisi. Viimaste rakendamine seostub sageli majanduslike, eelkõige rahanduslike küsimustega. Eristades ja süstematiseerides matemaatika neid rakendusi, ongi ajapikku kujunenud nn. finantsmatemaatika. Viimase elemendid koolimatemaatikas on vajalikud nii otseste rakenduste kui ka õppemotivatsiooni tõttu. Rahandusmatemaatika koolikäsitus seostub tihedalt oma ajastuga ning muutub koos sellega.

Eesti Vabariigi (1918-40) üldhariduskoolides leidsid ulatuslikku käsitlemist mitmed asjakohased teemad. Raha oli eelkõige maksevahend, millega tasuti kaupade ja korterite eest, samuti tulumaksu. Raha abil koostati ka eelarveid, tehti kalkulatsioone. Välissõitude korral lisandusid eelnevale valuutakursid ja sellekohased ümberarvestused. Majanduslik tegevus ja ettevõtetus vajasisid teadmisi laenudest ja hoiustest, aktsiatest ning dividendidest. Eriti hoolikalt vaadeldi laenu võtmist ning operatsioone veksliga (žiiro, diskonteerimine, valuudi leidmine jm.).

Paralleelselt rahandusalaste mõistetega vaadeldi majanduslikke taustolukordi ja selgitati abimõisteid. Andmeid võeti Eesti tegelikust majandustegevusest. Õpitu kinnistati küllaldase harjutusmaterjali varal.

Tollased kooliõpikud kajastavad ka rahandussuhete edasiarengut ning problemaatika muutumist. Iseseisvusperioodi algul domineeris kohalike turusuhete aritmeetika. Perioodi lõpul jõuti aga majanduslike operatsioonide rahalise läbikalkuleerimiseni, kusjuures tegevusruumiks oli juba Euroopa. Seega toimus parima variandi otsimine (näiteks ostetud kauba kojutoomise võrdlus meritsi või läbi mitme riigi). Viimast tüüpi ülesandeid lahendati küll kommertskoolis, kus rahandusküsimusi käsitleti eriti põhjalikult.

Sondeeriv uurimus võrdles G. Rägo tööraamatuid I-V klassile koos J. Nuudi geomeetriaõpikutega I-III klassile (kolmekümnendad aastad) ning ENSV VII-XI kl. matemaatikaõpikuid (seitsmekümnendad aastad).

Selgus, et rahandusmatemaatika ülesannete osakaal oli vähenenud 2,8 %-lt 0,3 %-le (analüüsitud ülesannete arvud vastavalt 2650 ja 4200).

Rahandusküsimuste tagasitoomisel koolimatemaatikasse tuleks arvestada seniseid kogemusi, ent põhiseisu määrajaks jäävad siiski praegused majandussuhted ning nende rahalised väljundid.

Esitatud kokkuvõtte rajaneb juhendatud diplomitöödel:

Toomas Mälksoo. Lisainformatsiooni üldiseloomustus keskkooli matemaatika õpikutes. Diplomitöö. TÜ matemaatika õpetamise metoodika kateeder, Tartu, 1971. Käsikiri.

Anne Martis. Lisainformatsioon seitsmenda klassi matemaatikaülesannetes. Diplomitöö. TÜ matemaatika õpetamise metoodika kateeder, Tartu, 1978. Käsikiri.

Maia Popman. Finantsmatemaatika elemendid koolimatemaatikas. Diplomitöö. TÜ matemaatika õpetamise metoodika kateeder, Tartu, 1991. Käsikiri.

TÕENÄOSUSTEooria JA MATEMAATILISE STATISTIKA ALASTE KÜSIMUSTE KÄSITLEMINE EESTI KOOLIDES

Kalle Velsker, Tartu Ülikooli dotsent

Sajandivahetusel algas koolimatemaatika ulatuslik rahvusvaheline reformimisliikumine. Selle eesmärgiks oli matemaatika kui õppeaine sisu moderniseerimine, kusjuures keskseks mõisteks pidi saama funktsiooni mõiste. Nähti ette diferentsiaal- ja integraalarvutuse algete õpetamist koolis. Riike, kus kavandati koolimatemaatika kursusesse võtta ka tõenäosus-teooria küsimusi, oli väga vähe. Vahest kõige järjekindlam oli selles suhtes Venemaa, kuid ka siin ei jõutud oluliste praktiliste tulemusteni. Koolimatemaatika rahvusvahelisel reformimisliikumisel ei olnud sajandi alguses aga tegelikku mõju eesti koolile. Alles 1917. a. toimunud esimesel

matemaatikaõpetajate kongressil pandi alus eesti matemaatikute aktiivsele tegevusele matemaatika õpetamisega seotud küsimuste lahendamisel. Reformimisliikumise ideede ellurakendamine toimus aga pärast 1920. aastat. Ja kohe ilmneb ka teatud omapära võrreldes teiste riikidega. Nimelt pidas 1921. a. matemaatika-, füüsika- ja kosmograafiaõpetajate kongressil Tartus ettekande prof. G. Rägo, kusjuures teemaks oli "Statistilisest ilmavaatest". Arvatavasti oli see üheks esimeseks tõukeks tõenäosusteooria ja matemaatilise statistika elementide võtmiseks koolimatemaatika programmi Eestis. Kuigi oli ettekanne ei ole säilinud, viib sellisele oletusele järgnevate aastate koolimatemaatika sisu uurimine ning asjaomaste isikute tegevuse jälgimine.

Juba esimestes Haridusministeeriumi poolt koostatud ajutistes matemaatika õppekavades, mis kehtestati koolides 1922. a., oli kõrvuti matemaatilise analüüsi ja analüütilise geomeetria algetega ette nähtud tõenäosusteooria küsimuste käsitlemine reaalaru X ja XI klassis. Humanitaarharu õppekavas oli see teema märgitud mittekohustuslikuna.

Kuni uute õpikute kirjutamiseni, mis pidid vastama uutele programmidele, õpetati kas vene keelest tõlgitud õppevahendite abil või siis oma autorite poolt kirjutatud ja autorite tõekspidamisi kajastavate õpikute järgi. Nii ilmus V. Pässilt 1920. a. raamat "Algebra ülesannete kogu I" keskkooli vanematele klassidele, milles käsitletakse ka tõenäosusteooria-alaseid mõisteid. Vastavatest ülesannetest peaaegu 2/3 on täringu viskamisele, kastist kuuli võtmisele, kaardi tõmbamisele kaardipakist ja loteriile. P. Ederbergi raamat "Algebra ülesannete kogu ja kokkuvõtlik käsiraamat III" ilmus 1924. a. ning sisaldas võrreldes V. Pässi raamatuga mõnevõrra rohkem teoreetilist materjali tõenäosusteooriast. Ühe rakendusena tõenäosusteooria mõistetele olid siin ülesanded kindlustusmatemaatikast. See oli küllaltki tüüpiline küsimuste ring, mis esines ka teiste riikide matemaatikaõpikutes, kui need sisaldasid tõenäosusteooriat käsitleva osa. Põhitähelepanu oli pööratud tõenäosusteooria klassikalisele algusosale, statistiliste kogumite kirjeldamist keskmiste ja hajuvusmõõtude abil ei tutvustatud.

Kui hakkasid ilmuma G. Rägo tööraamatud (1928-1932), sisaldasid need rohkesti ülesandeid, kus andmestik oli statistilise iseloomuga ning pärit reaalsusest. See võimaldas nooremates klassides tutvustada kirjeldava statistika mõisteid ja võtteid, mis vanemates klassides said toetuse ja üldistuse teoreetiliste tõenäosusteooria küsimuste näol. Seejuures ei

unustatud seal ka rõhku panemast rakenduslikele ülesannetele. Rohke Eesti oludest pärit statistiliste andmete kasutamine viis sõjajärgsel perioodil selleni, et endised koolimatemaatika õpikud olid raamatukogude erifondides.

Tõenäosusteooria ja matemaatilise statistika alased teemad olid kuni 1940. aastani nii nooremate kui vanemate klasside õpikutes ning keskkooli reaalkui ka humanitaarharus. Suunda sellele, et kõrvuti tõenäosusteooria klassikalise osa õpetamisega on tarvis koolis käsitleda ka kirjeldava statistika küsimusi ja võimalikult kõikides klassides, tuleb lugeda Eesti koolimatemaatika omapäraks. Uurinud küllalt paljude maade koolimatemaatika programme ja õpikuid, ei ole allakirjutanu leidnud matemaatilise statistika elementide nii laialdast õpetamist tolleaegses koolis, nagu see oli G. Rägo tööraamatutes. Sama kinnitab G. Rägo enda kirjalik ütlus "... Ma ei näe praegu kahjuks teed, kuidas selles asjas veel kaugemale minna. Ka pole leida maailma koolikirjanduses näidet statistiliste meetodite käsitlemisest". Arvestades samade küsimuste plahvatuslikku tungimist teiste maade koolimatemaatikasse sõjajärgsel perioodil, tuleb imetleda Eesti matemaatikute ettenägelikkust. Ilmselt toimus Eestis ka pidev õpetajaskonna vastavasuunaline arendamine. Selle kinnituseks on näiteks 1939. a. VII matemaatika-, füüsika- ja kosmograafiaopetajate kongressil peetud prof. A. Humala ettekanne "Matemaatilise statistika põhiprobleeme" ja õpetaja B. Tükmaa samas peetud ettekanne "Statistika käsitlemise metoodilisi küsimusi".

Tõenäosusteooria ja matemaatilise statistika elementidel koolihariduses oli kindlasti oma tähtsus ka eestlaste majandusliku mõtteviisi arendamisel ja siit omakorda Eesti majanduse edendamisel. Õpiti ju koolis matemaatiliste meetoditega reaalsete andmete najal avastama olulisi seaduspärasusi ja tendentse ning neid arvestama.

Sõjajärgsel perioodil kuni tänaseni on praktiliselt puudunud vastav matemaatika meie koolist, kui mitte arvestada mõneaastast episoodilist sellealast katsetust. Paratamatult kerkib küsimus, kas majandusmatemaatilise mõtteviisi, üldisemalt öeldes statistilise mõtteviisi arendamise puudumine koolis ei ole juba nüüd kujunenud üheks takistuseks iseseisva Eesti majanduse edendamisel.

ÜLEVAADE ÕPPEKIRJANDUSEST TARTU VETERINAARNAARIAINSTITUUDIS

Enn Ernits, EPMÜ dotsent

1880. aastateni toimus Tartu Veterinaariainstituudis õppetöö saksa keeles. Aastail 1883-1893 mindi üle vene keelele. Tartu Veterinaariakooli (1848-1873) ja selle järglase Veterinaariainstituudi (1873-1918) õppejõud polnud eriti huvitatud õppekirjanduse loomisest. Algul kasutasid üliõpilased saksakeelseid välismaiseid õppevahendeid (vt. Tehver 1931). Möödunud sajandi lõpukümnendil, kui üliõpilaste põhikontingendi moodustasid vene keeles rääkijad impeeriumi eri osadest, ei olnud enam võimalik kasutada saksakeelseid õpikuid. Käesoleva sajandi algul oli õppejõudude loengute kirjastamisel agar üliõpilasselts "Soglasije". Kahjuks on andmed originaalse õppekirjanduse kohta Eestis mõnevõrra puudulikud, sest 1918. a. evakueeriti Tartu Veterinaariainstituudi raamatukogu Saraatovisse. Õppevahendeid on ilmunud anatoomiast, farmakoloogiast, kirurgias, bakterioloogiast ja piimaekspertiisidest.

1881. a. avaldasid Tartu Veterinaariainstituudi dotsent J. Klever ja Kaasani Veterinaariainstituudi dotsent E. Lehmann seni vene keeles puudunud veterinaarfarmakopöa, mis oli mõeldud nii loomaarstidele, taluperemeestele kui ka mõlema kõrgkooli üliõpilastele. See sisaldas ravimite kirjelduse ladinakeelsete nimetuste järgi tähestikulises järjekorras. Raamatu aluseks oli J. Kleveri saksakeelne veterinaarfarmakopöa (Dorpat, 1862), mis polnud otseselt üliõpilastele adresseeritud, kuid seda kasutati tõenäoliselt ka õppevahendina.

1864. a. ilmus J. Kleveri "Pharmazeutische Technik", mis käsitles konkreetset ja arusaadavalt apteeki, ravimvorme, retseptuuri jm. Selle raamatu teist trükki (1879) oli autor oluliselt täiendanud. See avaldati vene keeles 1886. a. üliõpilaste S. Lipski ja V. Levini tõlkes. Ka selle saksakeelseid väljaandeid ei nimetatud õppevahendeiks üliõpilastele.

Tollane üliõpilane, hilisem eradotsent P. Ossiptšuk andis 1894. a. (2. tr. 1900) välja prof. V. Gutmanni erikirurgia loengute litografeeritud konspekti,

mis oli kopeeritud üliõpilaste käsitsi kirjutatud tekstist. Loengud olid arusaadavas keeles, viidati eri autoritele ja kirjandusallikatele. Tekst oli illustreeritud. Sama autor osales ka tuntud saksa käsiraamatu ja õppevahendi Bayer-Fröhneri "Loomakirurgia ja sünnitusabi" kirjutamisel mao ja soolte kirurgiliste haiguste peatükkidega (1897; 1907).

Rea õppevahendeid koostas dots. I. Szantyr. 1904. a. ilmus tema sulest ajakirja "Veterinarnõi feldšer" kaasandena raamat, milles käsitleti kokkusurutult, kuid mõistetavalt hobuste lonkamisega seotud haigusi. Järgmisel aastal avaldas ta sama ajakirja kaasandena "Koduloomade erikirurgia aluste" esimese osa, 1906. a. kaks järgmist osa. Üheköitelise teosena ilmus see 1908. a. Veel paarkümmend aastat hiljem peeti seda heaks õpikuks ning prof. A. Tarassovitš andis selle lühendatult ja täiendatult välja (Moskva-Leningrad 1931). I. Szantysi loengumaterjalid farmakoloogia alustest avaldas selts "Soglasije" 1912. a., sest vene keeles puudus asjakohane õppevahend.

Tartu Veterinaariainstituudi üliõpilased K. Skrjabin (teksti autor) ja M. Simonov (joonised) avaldasid 1903. a. koera ja hobuse lihaste topograafilise atlase. Selle 53 tahvli orginaaljoonised on tehtud pliiatsiga, käsitsi on kirjutatud ka lihaste ladinakeelsed nimetused. Tekst käsitleb nii üld- kui ka erimüoloogiat.

Enne 1905. a. ilmus prof. S. Putškovski operatiivse kirurgia loengute litografeeritud konspekt (2. tr., 1910), samuti ka üldteraapia loengud.

1909. a. avaldas prof. S. David piima veterinaarsanitaarse ekspertiisi juhendi. 1912. a. said üliõpilased kasutusele võtta tuntud saksa õppejõu M. Klimmeri mahuka loomatervishoiu käsiraamatu S. Davidi tõlkes.

1914. a. kirjastas üliõpilasselts "Soglasije" juba neljandat korda prof. K. Happichi bakterioloogia loengud. Need olid hästi süstematiseeritud ning hästi illustreeritud. Piisavalt oli käsitletud ka Tartu veterinaar-bakterioloogide ja episotoloogide (Fr. Brauell, K. Helmanis jt.) saavutusi. Alanud maailmasõda katkestas peatselt Tartu Veterinaariainstituudi arengu.

ÜBERSICHT DER STUDIENMATERIALIEN IM TARTUER VETERINÄRINSTITUT

Enn Ernits

Im Tartuer Veterinärinstitut (bis zum Jahre 1918) wurden nur Lehrmittel über die Anatomie, Pharmakologie, Chirurgie, Bakteriologie und Milchexpertise verfaßt. Zum Teil stellten sie litographierte Konспекte der Vorlesungen dar. Als erstes Studienmaterial, verfaßt von Studenten des Tartuer Veterinärinstituts, erwies sich ein topographischer Atlas der Muskulatur des Hundes und Pferdes (Autoren - K. Skrjabin und M. Simonov, 1903).

ALTERNATIIVSED MATEMAATIKA KOOLIRAAMATUD EESTI KOOLIS AASTATEL 1920-1937

Olaf Printits, Tartu Ülikooli professor

Viimaste aastate koolireformi püüdlustes on sageli soovitatud alternatiivsete õpikute kasutuselevõtmist. Seda soovitust on Haridusministeerium hakanud ka realiseerima. Keskkooli reaal- ja humanitaarharu matemaatika õpikute konkursid on toimunud. Nende konkursside võitjad on oma seisukohti ajakirjanduses, konverentsidel ja kursustel tutvustanud ning õpetajaskond ootab huviga uute õpikute kooli jõudmist. Vaatamata nimetatud õpikute erisuunitlustele (humanitaar- ja reaal-) on oodata, et nende vahel kujuneb välja ka konkurents.

Alternatiivsete õpikute olemasolust tingitud konkurents kujunes eriti huvitavaks algkooli matemaatika õpikute vahel aastatel 1920-1937. Teatavasti otsustati tookordses Haridusministeeriumis aastast 1937 üle minna standardõpikutele. Annamegi järgnevas põgusa ülevaate nimetatud

õpikute konkursist ja püüame selgitada põhjusi, miks otsustati siiski alternatiivsete õpikute kasutamisest loobuda. Võib-olla annab see mõtlemisainet nii õpetajaile, lastevanematele ja õpikute autoritele uutes tingimustes töötamiseks.

1991. a. novembris mälestati Viljandi Maavalitsuses ja detsembris Tallinna Pedagoogi-lises Instituudis üht produktiivsemat algkooli matemaatika raamatute autorit, endist Viljandi linnapead August Maramaad (eestistamiseni Marfeldt) seoses 110 aasta möödumisega tema sünnist. Tema osa kindlakstegemisega meie koolimatemaatika arenguloos tuligi ilmsiks tõsiasi, et tolleaegses Eesti Vabariigis oli õpetajal võimalik valida kooliraamatut isegi kuni viie alternatiivse õpiku vahel. Jälgime algkooli matemaatikaõpikute konkurentsi kujunemist aastate lõikes.

1920. a. Koolides olid kasutusel A. Maramaa ja R. Tiitso poolt juba 1907. a. avaldatud raamat "Rehkenduse ülesannete kogu algkoolidele", mille 4. trükk oli ilmunud 1918. a. ja 5. trükk 1919. a. Valgamaa koolinõunik A. Kõiv tõlkis tol ajal venekeelses õpetuses hästi tuntud Jurevitši raamatu ja andis selle välja pealkirja all "Aritmeetilised ülesanded algkoolidele. I, II ja III kooliaasta jaoks". See raamat ilmus 1920. a. isegi kahes trükis, kuid järgnenud õpikute konkurentsis ta siiski ei osalenud. Huvitava avakäigu tegi Saaremaal J. Koppel, kes avaldas raamatu "Metoodiline matemaatika õpperaamat. I-anne, algaste". Selle juurde andis ta 1923. a. välja veel "Ülesannete kogu metoodilise matemaatika õpperaamatu juurde". Ka need raamatud ei jõudnud üldisesse konkurentsi. Mõnevõrra üllatav oli, et esimeste autorite hulgas, kes hakkasid leevendama õppekirjanduse puudust, oli ka naine. Herta Veiderman avaldas raamatu "Väike arvaja. I õppeaasta jaoks" ning nagu aimates eelseisvat konkurentsi kindlustas ta oma raamatu kasutatavust metoodilise juhendiga " "Väike arvaja" juhataja".

1921. a. Tagasihoidlikule raamatute saagile 1920. a. tõi järgnev aasta juba teatud elevust. Haridusministeeriumi juhtivaks töötajaks tõusnud F'riedrich Volrad Mikkelsaar oli juba 1916. a. välja andud venekeelse geomeetria algõpetuse. Nüüd andis ta välja "Geomeetria algkoolidele. 1. osa" ning selle kõrvale väga vajaliku "Geomeetria metoodika". Konkurentsi lülitas H. Treffneri kooli õpetajatepaar Karl Rudolf Veski ja Jüri Grünthal. Esimene neist oli tuntuks saanud õpetajate kursuste korraldamisega I maailmasõja ajal, teine oli aga pärast Pihkva Õpetajate Instituudi lõpetamist maitsnud juba kooliõpetaja leiba Järva-Jaanis ja Paides. Nemad andsid sellel aastal oma raamatu "Aritmeetika ülesannete kogu"

välja koguni esimesele neljale klassile. Ka August Maramaa (eestistamiseni Marfeld) näitas, et temagi asub oma 1918. ja 1919. a. kindlustatud positsioonidelt rünnakule. Temalt ilmub samuti "Aritmeetika ülesannete kogu" I ja II klassi jaoks. Sel aastal ilmusid veel August Perli "Arvud elust", Oskar Perli "Aritmeetika ülesannete kogu" V klassi jaoks ning juba varem eesti keeles ilmunud V. Pravdini ja R. Mühlmanni "Rehkendamise ülesannete kogu rahva algkoolidele" (5. trükk). Need viimased ei jää õpikute konkurentsipiirist.

1922. a. Konkurents algkooli matemaatikaõpikute turul hakkab kujunema nelja raamatute seeria vahel. F.V. Mikkelsaar peab endiselt silmas geomeetria õpetamist algkoolis ning temalt ilmusid vastavate raamatute 1. ja 2. osa. K.R. Veski ja J. Grünthal näitasid, et nemad on sel hetkel kõige produktiivsemad. Nende ülesannete kogud ilmusid kõigi algkooli klasside jaoks. August Maramaa jätkas endises tempos ja temalt ilmusid "Aritmeetika ülesannete kogu" III ja IV klassile. A. Maramaa eeskujuna nakatas ka tema venda Jaan Maramaad, kes nagu oma venna toetuseks andis välja "Geomeetria algkooli kõrgematele klassidele". Herta Veiderman oli aga omale abiks kutsunud hilisema Tallinna koolinõuniku Christian Brülleri. Nemad koos kirjutasid "Väike arvaja. II klassi jaoks".

1923. a. See aasta õpikute konkurentsipiirist midagi uut juurde ei too. F. V. Mikkelsaar jätkas geomeetria raamatute väljaandmist avaldades "Geomeetria täienduskoolidele". Endiselt demonstreerisid K.R. Veski ja J. Grünthal, et teised neile veel vastu ei saa. Oma positsiooni kindlustas mõnevõrra küll A. Maramaa, kellelt ilmus "Aritmeetika ülesannete kogu" II, IV ja V klassile. J. Maramaa raamatust ilmus kordustrükk.

1924. a. Konkurentsipiirist tõsi eelnevalt Tartu Õpetajate Seminari juures moodustatud autorite kollektiiv, kuhu kuulusid Konstantin Treffner, Johannes Kuulberg, Elisabeth Kuulberg, Elmar Martinson ja Oskar Pärli. Nendelt ilmus "Elavad arvud" I klassile. Selle raamatu kasutatavuse kindlustamiseks koostas J. Kuulberg raamatu "Metoodilised näpunäited "Elavate arvude" tarvitajale I". Tihenevas konkurentsipiiris muutis oma taktikat F.V. Mikkelsaar. Temalt ilmus küll III klassi geomeetria raamat, kuid jõudnud äratundmisele, et otstarbekam on anda välja raamatud, mis sisaldavad klassi kogu matemaatika kursuse, andis ta välja ka "Algkooli matemaatika" I klassi jaoks. K.R. Veski ja J. Grünthali raamatuid oli ilmselt veel saadaval ja nad piirdusid sel aastal ainult V ja VI klassi ülesannete kogu väljaandmisega. Vastupidi F.V. Mikkelsaare plaanidele luges

A. Maramaa õigeks hakata eraldi välja andma geomeetria raamatuid. Need ilmusid nii II, III kui ka IV klassi jaoks. Veel otsustas A. Maramaa kindlustada oma I klassi raamatut sellega, et andis välja eraldi raamatud õpilastele ja õpetajatele. H. Veiderman ja Chr. Brüller näitasid, et nemadki püsisid konkurentsis, kuigi tagasihoidlikult ilmus nende "Väike arvaja" II klassile, 2. trükk.

1925. a. See aasta on algkooli matemaatikaraamatute turul jälle rahulikum. Nähtavasti oli F.V. Mikkelsaar nii oma tööga ülekoormatud, et ei jõudnud järgmise klassi raamatut ette valmistada ja nii ilmus ainult tema "Algkooli matemaatika" I klassile, 2. trükk. Uus suur autorite kollektiiv ka ei kiirusta. Neilt ilmus "Elavad arvud" II klassile. K.R. Veski ja J. Grünthal piirdusid IV ja V klassi raamatute väljaandmisega. Muudatus oli aga paratamatu kollektiivis H. Veiderman ja Chr. Brüller. Esimene autoreist suri. Tema asemele asus jällegi naine, Anette Oengo-Johanson. Koostöö uuel autorite paaril ilmselt sobis, ilmus "Väike arvaja" III ja IV klassile. A. Maramaa andis sel aastal välja oma "Aritmeetika ülesannete kogu" V ja VI klassile.

1926. a. F.V. Mikkelsaar näitas, et ta tõepoolest hakkab oma kavatsust realiseerima. Sel aastal ilmusid tema "Algkooli matemaatika" II ja III klassile. Suures autorite kollektiivis olid tekkinud ajutised raskused ja sel aastal ei ilmu neilt ühtki raamatut. K.R. Veski ja J. Grünthal avaldasid aga oma ülesannete kogudest III, IV ja V klassi jaoks kordustrükid. Posthuumselt anti välja H. Veidermani "Väike arvaja" I klassile, mida aga uued autorid olid oma näo järgi parasjagu kohendanud. August Maramaa oli sel aastal kõigist konkurentidest produktiivsem ja andis välja oma "Aritmeetika ülesannete kogu" kõigile algkooli klassidele.

1927. a. Matemaatika Õpetamise Komisjon (G. Rägo, J. Nuut, A. Borkvell, J. Kuulberg, J. Grünthal) oli 1926. a. välja andnud uue algkooli matemaatika õppekava projekti, mis oli esitatud haridusministrile kinnitamiseks. Seetõttu oli 1927. aasta õpikutesaak kasin. A. Maramaa avaldas oma aritmeetika ülesannete kogudest kordustrükid I, III ja IV klassile. Ilmus A. ja J. Maramaa ühistööna valminud "Geomeetria" V ja VI klassile. Chr. Brüller ja A. Oengo-Johanson olid otsustanud oma raamatu pealkirja muuta ja nii ilmus "Väike arvutaja" V klassile.

1928. a. F.V. Mikkelsaar jätkas oma "Algkooli matemaatika" väljaandmist, seekord IV ja V klassi jaoks. Selgus, et suur autorite kollektiiv oli oma raskustest üle saanud ja ilmus "Elavad arvud" III klassile.

K.R. Veski ja J. Grünthal andsid sel aastal välja oma viimase raamatu "Aritmeetika ülesannete kogu" VI klassile. Peapõhjuseks oli J. Grünthali edukas õppimine Tartu Ülikoolis. Ta oli juba lõpetanud ülikooli arstiteaduskonna ning saadetud ennast täiendama Saksamaale radioloogia ja röntgenoloogia alal. Temast saigi nende alade tunnustatud professor Tartu Ülikoolis, küll siis juba eestistatud nime Jüri Haldre all. K.R. Veski töötas Tartu Õpetajate Seminaris, kuid puuduva kõrghariduse tõttu ähvardati teda vallandada. Ta lahkuski 1932. a. hariduspöllult. A. Maramaa andis 1928. a. välja oma "Aritmeetika ülesannete kogud" II, V ja VI klassile. Oma raamatute konkurentsivõime suurendamiseks avaldas ta sel aastal ka "Algkooli matemaatika õppetöökavad".

1929. a. F.V. Mikkelsaar paiskas kooliraamatute turule oma "Algkooli matemaatika" II-V klassini kordustrükkidena ja VI klassi õpiku esitrüki. Suurelt autorite kollektiivilt ilmus "Elavad arvud" IV klassile. A. Maramaa andis uuesti välja oma I klassi õpilaste ja õpetaja raamatud ning andis uuesti välja ka oma geomeetria raamatud III ja IV klassi jaoks.

1930. a. Kui juba varem olid algkooli matemaatika raamatute konkurentsist välja langenud K.R. Veski ja J. Grünthal, siis sel aastal tabas kogu Eesti hariduselu suur kaotus. Suri F.V. Mikkelsaar. Tema 1930. a. ilmunud VI klassi raamatu oli juba toimetanud prof. G. Rägo ja sinna ka vastavad mälestussõnad lisanud. Kaotusi oli veelgi. Lagunes suur autorite kollektiiv. K. Treffner ja O. Pärli ei olnud enam seotud Tartu Õpetajate Seminariga, vaid olid täie jõuga H. Treffneri Gümnaasiumi teenistuses. Ka andis O. Pärli iseseisvalt välja keskkoolide geomeetria raamatuid ning K. Treffner oli hõivatud mitmete vastutavate ühiskondlike ülesannetega. Ülejäänud autorid jätkasid aga õpiku "Elavad arvud" väljaandmist. Ilmus V klassi raamat. A. Maramaa oli jõudnud ka arusaamisele geomeetria raamatute eraldi väljaandmise mõttetusest ning ta alustas oma raamatute seeriat "Matemaatika ülesannete kogu". Selle nimetuse all ilmus I klassi raamat, II - V klassi raamatud ilmusid aga endise nimetuse "Aritmeetika ülesannete kogu" nime all.

1931. a. Endast andis märku uute meetodiliste suundade juurutaja meie koolipraktikas Johannes Käis. Ilmus tema "Metoodiline käsiraamat liitklassidele", mis sisaldas ka töökavu matemaatika õpetamiseks algkoolis. Johannes ja Elisabeth Kuulberg ning Elmar Martinson andsid välja järjekordse "Elavad arvud". Seekord siis VI klassile. Alustati aga uuesti otsast peale ning välja anti ka I klassi raamatu kordustrükk. A. Maramaa

jätkas hoogsalt ja ilmus tema "Matemaatika ülesannete kogu" I-IV klassi jaoks.

1932. a. Joh. Käis tutvustas sel aastal matemaatika töövihikuid. Need ilmusid I ja II klassi jaoks. "Elavad arvud" anti välja I ja IV klassi jaoks ning A. Maramaa "Matemaatika ülesannete kogu" II, III ja IV klassile.

1933. a. Töövihiku autorina tutvustab ennast Joh. Käisi kõrval Anette Budkovsky. Koos andsid nad välja töövihiku III ja IV klassile. Pärast mitmeaastast vaheaega näitasid Chr. Brüller ja A. Oengo-Johanson, et nemadki püsivad konkurents. Ilmus nende "Väike arvutaja" I ja II klassile. Kuulbergide ja Martinsoni ning A. Maramaa raamatuid ilmuvad sel aastal ainult I klassi õpikud.

1934. a. Eelmiste aastate napp saak matemaatika kooliraamatute turul oli tingitud ettevalmistatavast koolireformist. 1934. a. saigi see teoks. IV klassi lõpetaja võis oma õpinguid jätkata algkoolis või minna progümnaasiumi I klassi. Seda kooli kutsuti nüüd ka keskkooliks ning keskkooli lõpetas kolm gümnaasiumi klassi. Matemaatika õpetamise ja küllap ka mõne teise aine õpetamise osas tekkis nüüd küsimus, kas algkooli kahes viimases klassis ja keskkooli kahes esimeses klassis tuleb õpetada sama ainet, või peavad seal õppekavad erineva. Seoses sellega, et algkooliga lõppes kohustuslik haridus, siis oldi veendunud, et seal peab õppekava kujunema enamvähem lõpetatuks, keskkoolis aga peab kursus ladusalt jätkuma. Sellest seisukohast lähtudes hakatigi andma välja eraldi matemaatika raamatuid algkooli V ja VI klassile ning keskkooli I ja II klassile. Nii ilmuski 1934. a. J. ja E. Kuulbergide ning E. Martinsoni "Elavad arvud" V klassile ning J. Kuulbergi ja J. Nuudi kokkuseatud "Matemaatika õpik keskkooli I klassile". Endise Võru Õpetajate Seminari direktori J. Käisi, selle harjutuskooli juhataja A. Budkovsky töövihikute seeria väljaandmist jätkas endine Võru Õpetajate Seminari matemaatikaõpetaja Ervin Limberg. Tema koostas töövihikud V ja VI klassile. A. Maramaa "Matemaatika ülesannete kogud" ilmusid 1934. a. IV ja VI klassile. Uut elevust algkooli matemaatikaõpikute turule tõid August Kasvand ja Juhan Lang. Ilmus müügile nende raamat "Väike matemaatik" V ja VI klassi jaoks. Konkurents. Edu kindlustamiseks lisati metoodilised juhendid "Juhatusi õpetajale "Väike matemaatik" V ja VI käsitlemiseks" ja nendes raamatutes sisalduvate ülesannete lahenduste kogu.

1935. a. Joh. Käisi, A. Budkovsky ja E. Limbergi külvatud töövihikute seeme hakkas lohkama. Ilmus ca 130 matemaatika töövihikut. Peale juba

nimetatud isikute andsid algkoolide matemaatika töövihikuid välja veel autorite kollektiiv, kuhu kuulusid: Christian Brüller, Heino Brüller, Ernst Pavelson, Paul Parts, Johannes Unt ja Elmar Etverk. Ilma autorite nimesid esile toomata ilmus aga algkoolidele veel üks töövihikute seeria. Progümnaasiumidele andsid matemaatika töövihikud välja: Elmar Etverk, Robert Matiisen, Oskar Paas ja Kalev Ratassepp. Lisaks nimetatuile koostas prof. G. Rägo ühe töövihiku algkooli VI klassi jaoks ja teise keskkooli III klassi jaoks. Küllap mõjus suur töövihikute hulk õpperaamatute kasutamisele. 1935. a. ilmus matemaatika kooliraamatuid siiski küllalt palju. Nii "Elavad arvud" kui ka "Väike matemaatik" anti välja I-V klassini. A. Kasvand ja J. Lang lisasid jällegi metoodilise juhendi "Juhatusi õpetajale "Väike matemaatika" I-IV käsitlemiseks" ning kontrolltööde kogumikud III-V klassi jaoks. J. Kuulberg ja J. Nuut jätkasid ka oma tööd ja neilt ilmus "Matemaatika õpik keskkooli II klassile". A. Maramaa andis sel aastal välja "Matemaatika ülesannete kogu" II, III ja V klassile. Veel avaldati sel aastal J. Kuulbergi ja J. Torgi poolt koostatud matemaatika testid II-VI õppeaasta jaoks. Erandlikuna ilmusid 1935. a. veel A. Perandi matemaatika tööraamatud I ja II klassile.

1936. a. Eelmiste aastate rohkem paksumist kooliraamatute turul arvestades võiski arvata, et 1936. a. avaldatakse uusi raamatuid vähe. Nii ka oli. Ilmusid "Elavad arvud" II klassile, "Väike matemaatik" II ja IV klassile ning A. Maramaa "Matemaatika ülesannete kogu" ainult I klassile. Ka töövihikuid ilmus ainult J. Käisilt I klassile ja E. Limbergilt VI klassile.

1937. a. Sellel aastal mindi Eesti koolides üle standardõpikute kasutamise juurde. Konkurentsivõimelistena jäid sõelale "Elavad arvud" ja "Väike matemaatik". Esimesed tunnistati algkooli nooremate klasside standardõpikuks. V ja VI klassi standardõpikuteks said A. Kasvandi, J. Langi ja O. Paasi koostatud, raamatule "Väike matemaatik" tuginevad "Matemaatikaõpikud". Need olid kasutatavad ka keskkooli I ja II klassis, sest 1937. aastast ühtlustati nende klasside matemaatika õppekavad.

Kokkuvõtteks. Elujõulistena läbisid vaadeldaval perioodil algkooli matemaatikaõpikute konkurentsi järgmiste autorite raamatud: A. Maramaa, F.V. Mikkelsaar R.K. Veski ja J. Grünthal, J. ja E. Kuulbergid ja E. Martinson, A. Kasvand ja J. Lang, aga ka H. Veidermann, Chr. Brüller ja A. Oengo-Johanson ning muidugi töövihikute autorid. On huvitav tõdeda, et ükski autor ega autorite kollektiiv ei läinud selles konkurentsisis n.ö. pankrotti. Ühe või teise raamatu ilmunise lõpetamine oli seotud muude

põhjustega. Elav poleemika, mis kolmekümnendatel aastatel arenes pedagoogilises ajakirjanduses, jagunes kahe põhiteema vahel. Arutleti dilemma üle: kas õpikud või töövihikud ning kuidas muuta õpikut kasutamist lastevanematele majanduslikult kättesaadavamaks. Laialt oli levinud varemkasutatud õpikute ostmise poole hinnaga. Oluliselt kallim oli aga osta uusi kooliraamatuid. Standardõpikute kehtestamise peapõhjuseks saigi lastevanemate kaudu parlamentigi jõudnud vastuseis sagedasele uute õpikute kasutuselevõtmisele.

Ka tänapäeva kooliraamatute hinnad on juba küllalt kõrged. Kuidas suudetakse nüüd ületada alternatiivsete õpikute kasutuselevõtiga kaasnevad majanduslikud raskused?

KUTSEKOOLOIDE ÕPIKUTEST 1920-1930. AASTAIL

Ahto Kennik, TA Ajaloo Instituudi vanemteadur

Kutsekoolide rajamise ning sellealaste õppeasutuste võrgu väljaarendamisega Eesti Vabariigis tekkis siingi pakiline vajadus õpikute järele. Seda nii üldhariduslikes kui ka kõigis vastavale koolitüübile omastes eriainetes.

Keskkooliõpikute ilmunine võimaldas neid kasutada ka kutsekoolides üldharidusainete õppimisel, ehkki nende koostamisel viimaste õppeplaan ei olnud arvestatud. Paremate puudumisel osutusid nad hädavajalikuks ning mitesobivate osade väljajätmine või lühendatud kujul kasutamine võimaldas, olenevalt kooli tüübist ja klassist, kasutada neid kas otseselt õpikuna või abistava käsiraamatuna. Aja jooksul hakkas ilmuma ka õpikuid, mille koostamisel oli keskkoollide kõrval arvestatud ka kutsekoolide vajadusi. Sellistena ilmus magister A. Borkvelli sulest 1920. aastate teisel poolel kolm matemaatikaõpikut. Hakkas ilmuma ka otse kutsekoolide jaoks koostatud õpikuid. Nii koostas K. Mihkla kaheosalise "Lühike eesti kirjanduslugu kutsekoolidele" 1932 ja 1934, mis sisuliselt kujutas endast autori "Eesti kirjanduslugu keskkoollidele" lühendatud väljaannet. Aja

jooksul ilmus analoogilisi õpperaamatuid kutsekoolidele veel teisteski ainetes.

Märksa raskem oli olukord eriainete õpikutega. Oma õpikuid vajasisid tööstuskoolid, naiskutsekoolid, mere- ja kaubanduskoolid, kodumajanduskoolid, tehnikumid ja mitmed teisedki õppeasutused. Kui üldhariduskoolidele olid võimelised õpikuid kirjutama suhteliselt paljud kauemaaegse pedagoogitöö praktikaga õpetajad, siis kutsekoolide rajamisega hakkas sellealane kaader alles kujunema. Teistest paremas olukorras olid merekoolid, kus õppejõududena töötavad endised kaugesõidukaptenid omasid nii meresõidu kui pedagoogitöö kogemusi ning küllaldaselt ka vene-, saksa- ja ingliskeelset erialast kirjandust. Juba 1919. aastal valmis Käsmu Merekooli toleaeagse juhatajal Karl Laarensil merekoolide ligisõidu tüürimehe õppekava arvestav "Meresõidu astronoomia" esimese osa käsikiri, mis ilmus kaks aastat hiljem. Veel ilmus August Gustavsoni sulest "Navigatsiooni õpperaamatu" esimene (1921) ja hiljem ka teine jagu (1932) ning Otto Petersonilt "Merikaubandusõigus" (1925), kõik Haridusministeeriumi väljaannetena.

Arvestades kaubanduskoolide tegevuse ulatumist tsaariaega ja sellealase kaadri olemasolu, sai suhteliselt varem võimalikuks õpikute koostamine ka sellele koolitüübile. Üks esimesi oli L.Ibruse "Raamatupidamise õpiraamat" (1922), mille koostamisel kasutati toleaeagset nii vene- kui saksakeelset kirjandust.

Tööstuslikele kutsekoolidele määratud esimesed arvestatavad õpikud ilmusid 1920. aastate keskel ja teisel poolel. Viljakaks õpikute autoriks kujunes Riigi Tööstuskooli juhataja Theodor Ussisoo. Esimese suurema tööna ilmus temalt 1925. aastal koos Paul Tammega kahasse kirjutatud "Puutehnoloogia tööstuskoolidele ja mööbelseppadele". Nimetatu kõrval jõudis T. Ussisoo koostada teisigi õpikuid, nagu "Plakatkiri puusulega", "Papptööd koolidele ja iseõppijatele", "Geomeetriliste pind- ja ruumalade arvutamine" jt. Aastail 1926-1930 ilmus Tallinna Tehnikumi juhataja Herman Reieri sulest kolmeosaline mehaanilise tehnoloogia õpik tööstuskoolidele.

1929. aastal ilmus A. Aljakult "Õmblustöödel tarvitavad kaubad", mis esimene eriainete õpik naiskutsekoolidele. Aasta hiljem avaldas Tallinna Linna Naistekutsekooli juhataja Anni Varma pikemaajalise töö tulemusena "Õmblustööde tehnika" esimese osa. Hakkas ilmuma "Põllumehe käsiraamat", mida hea eduga saadi õpperaamatuna kasutada

põllutöökoolides. K.-Ü. "Agronoom" väljaandel ilmus 1920. aastail teisigi (J. Aamisepa, J. Truusanni, R. Klesmenti jt. sulest), mida paremate puudumisel oli ühel või teisel viisil võimalik koolides kasutada. Tõlketeostena avaldati üsnagi mahukas J. Kivi ja K. Hännineni "Kanakasvataja käsiraamat" (1925).

Märgatavalt paremaks muutus olukord õpikute koostamisel ja kirjastamisel 1930. aastatel, eriti selle teisel poolel. Selleks ajaks oli kutsekoolide võrk põhijoontes välja kujunenud ja tööle asunud palju spetsiaalse koolitusega õpetajaid, sealhulgas kõrgharidusega insenere, agronome jt. spetsialiste, kes olid valmis omandatud teadmisi rakendama õpikute koostamisel. Seetõttu ilmus sel kümnendil õpikuid ja käsiraamatuid märgatavalt rohkem. Üldharidusainetes oli võimalus valida juba mitme hea õpiku vahel, üha rohkem ilmus spetsiaalselt kutsekoolidele kirjutatud õpikuid. Rohkete heade õpikute ilmumine raamatuturule võimaldas koolidel juba õpikuid valida. Segaduste vältimiseks lubas Haridusministeerium 1. augustist 1934 kutsekoolides kasutada ainult neid õpperaamatuid, mis olid selleks ministeeriumilt loa saanud [1; 1, 2].

Tõhustus õpikute alal tehtav sisuline töö. 7. septembrist 1936 moodustati kutseoskuse osakonna juurde kutseoskuslikkude raamatute komisjon, mille ülesandeks sai kutseoskuslike raamatute koostamise ja kirjastamise korraldamine [2; 2-4]. Koolidelt saadud andmete alusel selgitas kutseoskuse osakond nende õpikutega varustatuse astme. 1936. aasta lõpul tehtud kokkuvõtetest selgus, et kutsekoolides vajati kokku 215 mitmesugust õppe- või käsiraamatut [1; 117].

Tööstuskoolides ja tehnikaõppeasutistes vajati 145, põllutöö- ja aianduskoolides 41, naiskutse- ja kodumajanduskoolides 19 ning kaubanduskoolides 10 õppe- ja käsiraamatut (või õppekonspekti). Kutseoskuse osakond tegi kindlaks ühe või teise õpiku vajalikkuse, otsis autori (autorid) ja määras raamatu valmimise tähtaja. Valminud käsikirjade läbivaatamise ja tsenseerimise võttis kutseoskuse osakond enda peale, valmis käsikirjade kirjastamine ja levitamine jäeti (autorite kaudu) kirjastusäridele.

Tööstuslike ja tehniliste õppeasutuste jaoks ilmus 1930. aastatel mitmeid õppe- ja käsiraamatuid. 1936. aastal nägi trükivalgust Paide Tööstuskooli juhataja E. Treibergi sulest esimene "Mehaanika õpperaamat" tööstuskoolidele, mille kohta tol ajal Riigi Tööstuskooli õpetajana töötanud ehitusinsener A. Ehvert kirjutas: "... tööstuskoolidele ja tööstusõpilastekoolidele tuleb käesoleva raamatu ilmumist lugeda suureks toeks, kuna see

loob kindla aluse mehaanika õpetamisele.” [1; 104]. Veel ilmusid Võru Tööstuskeskkooli õpetaja insener J. Puustalu “Keemia õpperaamat tööstuskeskkoolidele” (1940), Narva Tööstuskeskkooli juhataja insener A. Mutt'i “Matemaatika tööstuskeskkoolidele” (1940), Läänemaa ja Valga tööstuskoolides õpetanud R. Rava “Tehniline füüsika” (1938) ja “Üldine elektrotehnika” (1939). Enamus neist, nagu ka järgnevad olid autorite aastaid kestnud töö vili, kusjuures õppe- või käsiraamatu esialgset käsikirja töötati retsensentide märkusi arvestades teinekord üsnagi põhjalikult ümber, pidades silmas just tööstusliku õppeasutuse nõudeid.

Õpperaamatute autorina jätkas ka T. Ussisoo. 1932. a. ilmus temalt “Puutehnoloogia” 2. osa, kümnendi teisel poolel jätkus töö “Puutehnoloogia” 1. osa uue, täiendatud ja parandatud trüki ettevalmistamisel. Kolmes trükis ilmus T. Ussisoo sulest “Metallide tehnoloogia konspekt”, neist viimane 1939. aastal. Populaarsed olid ka tema sulest ilmunud masinakirja õpikud. Mitmeid, oma eriala üsna põhjalikult käsitlenud käsiraamatuid ilmus veel teistelki autoritelt.

Vajalikke õpikud ja käsiraamatuid ilmus ka kaubandus-, mere- ja naiskutsekoolidele, samuti kodumajanduskoolidele. Väga hea hinnangu sai H. Parise “Materjaliõpetus” (1939), mis sisult ja ülesehituselt ületas seni naiskutsekoolides kasutusel olnu ning ilmumise järel lubati kohe õpikuna kasutamiseks. Aasta hiljem ilmus A. Varma “Õmblustööde tehnika” II, mis sai Haridusministeeriumilt kasutamisluba juba uutes oludes 31. juulil 1940. Merekoolidele ilmunud õpikutest olid märkimisväärsamad R. Brükkeli “Juhendid laeva aurumehhanismide hooldamiseks” (1935) ja K. Andesaare “Plahvatusmootorid ja nende abimehhanismid” (1939). Viimast lubas Haridusministeerium merekoolide kõrval õppe- ja käsiraamatuna kasutada ka tööstuskeskkoolides ja tehnikumides [3; 306].

Arenes ka põllumajandusega seotud õpikute koostamine ja kirjastamine. 1940. aastaks oli põllumajanduse alal ilmunud mitmeid õppe- ja käsiraamatuid, mida lubati koolides kasutada. Siia kuulusid “Põllumehe käsiraamat” (I-VI), A. Rebase “Põllumajapidamise õpetus” ja “Seemnetundmine”, A. Prima ja F. Raska “Köögililja-aed”, A. Mätliku, J. Posti ja A. Siimoni “Aianduse õpperaamat” (1940) ning mitmed teised.

Nii hakkas Eestis 1920.-1930. aastatel välja kujunema originaalne emakeelne kutseharidusalane õppekirjandus. Paljud õppe- ja käsiraamatud kujunesid esimesteks Eesti sellealases kirjanduses ning said retsensentidelt hinnangu “ainulaadne”, “esimene omataoline eestikeelses kirjanduses” jne.

Kuid õpikute vajadust silmas pidades jõuti paraku teha veel vähe ning 1940. aastalgi tundsid kutsekoolid puudust paljudest õpikutest. Ent varasemaga võrreldes oli astutud siiski suur samm edasi. Kutsekoolid olid hakanud saama häid, spetsiaalselt nendele kirjutatud õpikuid ja käsiraamatuid.

Allikad

1. Eesti Ajaloo Arhiiv (EAA), f. 1108, n. 6, s. 357.
2. EAA, f. 1108, n. 6, s. 358.
3. EAA, f. 1108, n. 6, s. 362.

VÄLIS-EESTI ÕPPEKIRJANDUSE UURIMISE PROBLEEME

Ilmar Kopso, Eesti Pedagoogikamuuseumi direktor

1. Siinset esinemist kõlbaks võtta pigem teaduse-eelse arupidamisena enne uurimisteele asumist kui akadeemilise kokkuvõttena süsteemsest uurimistööst. Tähelepanekud Välis-Eesti (VE) hariduselu kajastava materjali kogumisest Eesti Pedagoogikamuuseumi fondi annavad niisuguseks arupidamiseks küll hajusa, kuid mõneti siiski arvestatava aluse.

2. Ei vaja pikka põhjendust, miks meil VE kooli ja õppekirjandust viimaste aastateni pole uuritud. Kõik, mis seondus VE-ga, näis mõjuvõimsale tsensuuriametkonnale kahjulik ning tundlikule enesetsensuurile kahtlane asi. Nüüd on ametlik tsensuur kadunud. Ometi pole märgata, et kolleegid-uurijad ruttaksid uudishimustki sellele seni suletud alale. H. Rannapi eeskuju andev ülevaade "Välis-Eesti koolidest" (Haridus, 1989, nr-d 11 ja 12) on jäänud erandlikuks huviavalduseks.

2.1. VE kooli ja hariduselu vaatius nõuab pöördumist minevikku. Eesti pedagoogika pole kunagi olnud innukas oma minevikku süüvija. Mitmel põhjusel ei olnud teaduslik keskendus eesti pedagoogikaajaloosse ka 1920-30-ndail aastail kuigi tugev. Enesestki mõista ei saa see õitseda 50-aastase

närvutusaja järel. Nii valdab meie pedagoogikateaduses arusaam, et uus on parim ja vana on vananenud asi, eriti, kui tegemist on eesti asjaga.

2.2. VE kool erineb suuresti Kodu-Eesti olevikust. Seega ei paista VE kooli uurimisest otsest praktilist tulu tõusvat. Aastakümneid on nõukogulik positivism kosutanud eesti pedagoogikateaduses veendumust, et ainult praktilist lahendit pakkuv teadmine tasub tööd. Stagnaajal sai rahulikult väita: teooriaga tegelegu Moskva, meie ülesanne siin on koolipraktiliste lahendite leidmine.

3. VE kooli ja õppekirjandust komplitseerivad ka mitmed korralduslikud seigad. Jätame siinkohal kõrvale loomuliku kuid nüüdisetkel imelise variandi, et VE kooli uurimine tähendab VE kooliga kohapeal tutvumist. Osutame tõsiasi, et humanitaarteadusena põhineb pedagoogika tekstide uurimisel. Niisiis eeldab VE kooli uurimine sealse kooli kohta ja jaoks loodud tekstide uurimist. Siit oluline probleem: kus meie uurija neid tekste kätte võtta saab?

3.1. Nõukogude ajal võisid VE trükist koguda teadusraamatukogud, kus oli Glavliti poolt kontrollitav nn. erihoiuosakond. Niisuguseid (humanitaar-)raamatukogusid oli Eestis neli. Lubatavuse piirid olid erinevad neiski. Näiteks Kreutzwaldi-nim. Riiklik Raamatukogu ei tohtinud koguda Glavliti poolt kahe kuusnurgaga märgistatud (eriti kahjulikke) VE trükiseid, küll loodi nende jaoks usaldatavama järelvalvega lausa eriline erihoiufond Teaduste Akadeemia Raamatukogus. VE fondid täienesid põhiliselt kaht kanalit pidi: välisvahetus ja "organite" poolt konfiskeeritu. Väliseestlaste lahked annetused on viimasel ajal meie raamatukogude (nüüd ka rahvaraamatukogude) VE fonde kosutanud. Kummagi on alust arvata, et lahedaiski oludes ei suuda teaduslik universaalaramatukogu VE õppekirjanduse ning üldise pedagoogilise trükise kogumisele keskenduda.

Eespoolse oletuse kontrollimiseks tegime B. Kangro koostatud bibliograafianimestiku "Eesti raamat vabas maailmas" (Lund, 1971) alusel aastail 1944-1970 ilmunud VE pedagoogiliste trükiste nimekirja. Kordustrukke arvestamata jättes saime sinna 109 nimetust. (Pedagoogilise ja mittepedagoogilise trükise vaheline hajus piir lubab seda arvu pisut suurendada või ka vähendada). Võrdlesime seda nimekirja Eesti Rahvusraamatukogu kataloogidega. Tulemus: Eesti Rahvusraamatukogusse on jõudnud pisut enam kui 40 % meie nimekirjas olnud trükistest.

3.2. Eesti pedagoogilistes raamatukogudes – neist rääkides ei pea me siinkohal silmas Tartu Ülikooli ja Tehnikaülikooli raamatukogusid – ei

tohtinud olla erihoiufonde. See seletab nende senist ning inertsit mõjul nüüdsetki loidust Nõukogude-eelse ja ka VE õppekirjanduse kogumisel.

3.3. Nimetuse ja formaalse seisundi poolest ei kuulu Eesti Pedagoogikamuuseum raamatukogusüsteemi. Kuid ülesanne kajastada eesti pedagoogilise mõtte kulgu sunnib iseenesest koguma pedagoogilise mõtte kandjaid – tekste. Nii nagu Kirjandusmuuseum ei saa läbi tekstide, sealjuures raamatute kogumiseta. Nähes ühelt poolt oma haridussüsteemisest partnerite loidust ning mõistes teiselt poolt suurte universaalaramatukogude võimaluste piire, keskendus Eesti Pedagoogikamuuseum 1990. aastatel VE kooli- ja haridusloolise materjali kogumisele. Tänu headele inimestele (näit. Helmi Rajamaale ja Ferdinand Eisenile) oli kõnealust materjali PEM-l pisut ennegi. 1990. a. sügisel toimus esimene nädalane kogumisreis Rootsi, järgmise aasta sügisel teine. Tulemus – umb. 800-ühikuline VE fond. Selle võrdlus B. Kangro koostatud bibliograafianimestiku põhjal tehtud loeteluga ütleb, et PEM-i “tabavusprotsent” on pisut üle 50 (vrd.: Rahvusraamatukogul üle 40 %). Muidugi ei tohi seda võtta PEM-i võimsuse näitajana, küll aga suhteliselt kitsale alale keskendunud kogumistegevuse võimaluste ja vajalikkuse kinnitusena.

4. PEM-i ja ka Rahvusraamatukogu fondid osutavad B. Kangro bibliograafianimestiku taustal sellele, et me ilmselt juba olemegi jäänud hiljaks VE kooli ühe olulisema lõigu, nimelt algusaja ja eriti Saksamaa perioodi sisulisel vaatlusel. Kahjuks on võimalik, et osast sellal ilmunud õppekirjandusest saame nüüd aimu üksnes bibliograafilise teabe varal. Maailmasõjajärgseil aastail (kuni aastani 1952) töötas Saksamaal 48 algkooli ja 16 eesti günaasiumi (T. Salasoo, 1991). Kõnes olnud 109-st pedagoogilisest trükisest ilmus sellal Saksamaal umbes 40. Nii Eesti Rahvusraamatukogus kui ka Eesti Pedagoogikamuuseumis on neist 5 nimetust. See on kurb arv eriti neile uurijaile, kes biblioloogilisi aspekte tähtsustavad. Neid aspekte vähem oluliseks pidav pedagoogikateadus saab Saksamaal väljaantut kaudegi kombata: umb. 2/3 siin silmaspeetavast kirjasõnast kujutas endast varem Eestis väljaantu kordus-(või faksiimile-) trükke.

5. PEM-i praktika näitab, et kogudes suhteliselt suure tiraažiga trükiõpikut, õnnestub tabada küll pedagoogilise kirjanduse tuumosa, ent ikkagi vaid osa. Ilmselt on mõistlik sellist kogemust arvestada ka

pedagoogilise (resp. õppe-) kirjanduse uurimisel. Eriti VE pedagoogilise kirjanduse puhul.

5.1. VE õpilaskond on küllalt väike. 1988. a. sai regulaarset eesti keele õpetust 907 kooliealist last (T. Salasoo, 1991). Valdav osa VE koolidest on täienduskoolid, kus antakse asukohamaa üldhariduskoolis käivale eesti lapsele (lisa-)teadmisi eesti keele alal ja Eesti kohta. Algteadmised võivad olla õpilasiti üsna erinevad. "Kanada 1985. a. andmed 96 lapse kohta kolmes täienduskoolis näitasid, et 18 % neist õppis eesti keelt kui võõrkeelt ja 7-32 % (kõikumised protsentides on eri koolide vahel) õpilaste keeleoskust peeti algeliseks või olematuks." (T. Salasoo, 1991). Omi nõudeid esitavad VE koolidele asukohamaa keeleline ja kultuuriline keskkond. Näit. Rootsis ilmunud M. Aadli ja E. Kotka-Nymami "Samm-sammult" kui õpik eesti keelt mittevaldajaile oli USA-s kasutatav alles pärast seda, kui A. Haas tõlkis rootsikeelse osa inglise keelde. Samaaegu ei ole H. Rinki "Eesti keele lühisõnastik" Rootsi-Eesti koolile kõlbulik, sest selle sõnastiku "baaskeel" on inglise keel. VE õppekirjanduse turgu iseloomustab niisiis vajadus erinevate variantide järele ning seejuures ühe variandi kasutajaskonna väiksus. See tähendab, et suuretiraaziliste trükiõpikute kõrval või ka nende asemel tuleb välja anda vägagi väikeses tiraazis (näit. üheainsa VE kooli tarbeks) õppetekste. Siin tulevad appi elektrograafilised ja arvutitehnoloogiad või meie mõistes rotaatortehnika.

Näiteid paari VE kooli kohta H. Rajamaa käsikirjafondist PEM-s. Toronto Eesti Täienduskoolis kasutati 1968/69. õppeaastal maateaduse ja ajaloo õpetamisel IV kl-s V. Lenk'i "Eesti maateaduse lühikest kokkuvõtet" (kooli poolt kirjastatud konspekt), V ja VI kl-s O. Paasi "Lühikese Eesti ajaloo kokkuvõtet" (kooli poolt kirjastatud konspekt); vahelülina kasutati ka T. Künnapasi toimetatud teost "Meie kodumaa" (Stockholm, Rootsi-Eesti Õpperaamatufond, 1963). Aruandest Sault Ste. Marie Eesti Täienduskooli tegevuse kohta 1969. a.: kasutati H. Rajamaa "Eesti aabitsat" (Stockholm, Rootsi-Eesti Õpperaamatufond, 1966) ja Toronto Eesti Täienduskooli väljaannet "Emakeele lugemik koolile ja kodule" (Toronto, 1965; 2. tr. 1969), õigekirja õppimiseks kasutati A. Luuri "Emakeele õpikut" (mõeldud ilmselt A. Laane "Emakeeleõpikut" (New York, Eesti Koolitoimkond USA-s, ?), õpetajate poolt koostatud materjale, "Kiri-Kooli" (A. Roosi toimetatud ajakiri aastail 1953-1959), ajakirjanduses ilmunud noorsoolehekülgi.

5.2. Muidugi on ka VE õpetajaskond väikesearvuline. Seegi asjaolu mõjutab kasvatus

üldkõusimusi käsitlevate ja metoodilisi nõuandeid pakkuvate tekstide tiražeerimist. Kui uskuda B. Kangro bibliograafianimestikku, siis aastail 1944-1970 VE-s õpetamise metoodika alalt ei ilmunud trükist peaaegu midagi. Ometi tuli 1970. aastail välja Eesti Õpetajate Keskühingu bülletääni 19.(!) number. Ent ajakirja ja raamatu vahepealsena ei mahu see väljaanne päris raamatutega ühte ritta. Ka oli VE koolidesse levinud "Täienduskoolide tööpõllult" I-IV (1960-1963). See VE metoodilise mõtte klassika on meie mõistes rotaatortrüki. Nagu ka H. Johani "Kodu ja laps. Mõtteid kasvatusprobleemidest" (Toronto, Eesti Õpetajate Ühing Kanadas, 1960). Niisugune trüki satub harva (VE) bibliograafi vaatevälja ning ka meie teadusraamatukogusse. Meie teada Eesti Rahvusraamatukogus "Täienduskoolide tööpõllult" puudub.

5.3. Kõnealuseid väikesetiraažilisi väljaandeid ei saa jätta uurimata, sest just nende kaudu avaldub oluline osa VE õppe- ja kasvatusmetoodilisest mõttest. Kuid neid ei saa uurida, sest nad ei jõua (raamatukogude vahendusel) uurijani ning teave nende olemasolu kohta on juhuslik.

6. Õpikulugu ei tohiks piirduda õpperaamatute sisu kirjeldamisega (+ autorite eluloo lühikirjeldus). Sel moel võime küll saada palju teada, ent ei pruugi paljut mõista. VE kooli ja õppekirjanduse juures tuleb lahti harutada üsna keeruline probleemide ja suhete pundar: – VE kooli seos pedagoogilise mõttega Eesti Vabariigis 1920-30-ndail aastail; – VE kooli seos asukohamaa pedagoogilise mõttega; – VE kooli sisemised traditsioonid, hoiakud ja arusaamad, mis lubavad kõnelda VE koolist kui omaette terviknähtest.

Eirata ei saa sotsiaalsetki plaani. Kui VE kooli ja õppekirjandust vaadelda puhtnõukoguliku (või ka järelnõukoguliku) pilguga, siis paistab olevat tegemist nähtusega, mida tegelikult ei saa olemas olla: ei riigipoolset garanteerivat tuge, suurte ametiasutuste korralduskohustust, õpiku-kirjastamishiiglaste plaanimajandust, on vaid mingid seltsid ja ühingud, komiteed ja koondised - ning isemoodi inimesed.

Eesti Pedagoogikamuuseum teeb oma erakutööd lootuses, et pea tuleb VE kooli ja õppekirjanduse uurijaid, niisiis küsijaid ja vastajaid, teadajaid ning mõistjaid. Aeg ei oota ja kohustus ei kao.

EESTI ÜLDHARIDUSKOOLOIDE ÕPIKUTEST SÕJAJÄRGSEIL AASTAIL 1944-1949

Aino Kits, TA Ajaloo Instituudi nooremteadur

1944. aasta sügisest algas Eestis taas elu Nõukogude okupatsioonivõimu tingimustes. Eesti koolist pidi saama nõukogude kooli koostisosa. Esialgu polnud kõikides valdkondades nii kiiresti võimalik teha ümberkorraldusi. Pealegi püüdis eesti intelligentsi paremik võimaluste piires säilitada endise aja pärandit. Õpikute kirjastamisplaanis üldhariduskoolidele nähti ette põhiliselt eesti autorite originaalõpikute väljaandmine. Ajaloo õpetamisel tuli aga kasutada stalinlikust ideoloogiast kantud üleliidulisi tõlkeõpikuid, nagu see oli olnud ka 1940/41. õ.-a.

Uute õpikute ilmumiseni lubati toleaege Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt kasutada varem ilmunud õpikuid ja käsiraamatuid, v.a. ajalugu, mida tuli õpetada 1940/41. õppeaastast käibel olnud raamatute alusel. Siinjuures juhiti õpetajate tähelepanu sellele, et valitud materjal vastaks õppekavale ega oleks vastuolus nõukogude kooli kasvatuslike eesmärkidega.

Õpikuid hakkas trükist ilmuma 1944 detsembri lõpuks. Nendeks olid staazikate õppekirjanduse autorite J. Käisi aabits-lugemik "Esimesed vaod" (9. trükk), P. Puusepa emakeele õpik III klassile, B. Söödi keele ja kirjanduse õpik V klassile. III klassile ilmus L. Terehhova, V. Erdeli geograafiaõpik (nimetatud autorite õpperaamatuid anti välja Leningradis 30. aastate algul). Anti välja ajalooõpikute kordustrükkid. Nii saadi aastavahetuseks mõned õpperaamatud humanitaarainetes I-VII klassidele.

1945. aasta I poolel said koolid juurde uusi õpikuid, kuid osa neist jõudis kooli alles

õppeaasta lõpuks. Seega olid 1944/45. õppeaastal koolides väga erinevad õpikud või nad puudusid üldse. Õppetöö sisu ja tase olenes väga palju õpetajast. 1945. aastal ilmunud õpikute hulgas oli J. Käisi aabitsa ja lugemiku kordustrükk, P. Puusepa emakeele õpikud II ja IV klassile, B. Söödi keeleõpikud V ja VI klassile. Taas hakkas keeleõpikuid koostama R. Reiman, 1945. a. anti välja tema keeleõpik VII klassile. Ilukirjanduse

tõlkija J. Seilental, kellelt NSV Liidu tagalas ilmus kirjanduse õpik, koostas nüüd emakeele lugemiku III klassile. Vene keele tundides kasutati Maiste-Alleri ja L. Mahoni õpikuid. VI ja VII klassis õpiti võõrkeelt E. Jaanvärgi ja M. Kreutzbergi õpperaamatuid, kuid ilmus ka raskepäraseid tõlkeõpikuid. Tegelikult nende järele vajadust ei olnud, sest eesti keelemehed suutnuksid ise vajalikud õpikud koostada. Ka keskkooliklassides õpiti võõrkeelt E. Jaanvärgi ja M. Kreutzbergi poolt koostatud õpikuist ja tõlkeõpikuist. Keskkooliklasside eesti keele ja kirjanduse õpikute põhiautoriks oli B. Sööt. Ilmus ka tuntud kirjandusõpikute autori K. Mihkla (kaasautoriks K. Taev) õpik. Matemaatikat õpiti eranditult staažikate eesti autorite raamatutest. Algklasside õpikute autorid olid A. Kasvand, J. Lang ja autorite kollektiiv - E. Kallak, J. Kallak, E. Araste. VI-VII klasside õpikud koostas A. Vihman.

Matemaatikat õpiti keskkooliklassides E. Etvergi, K. Ratassepa ja G. Rägo õppe-raamatutest. VII klassi keemiaõpiku koostas kogemustega autor G. Reial. Keskkooliklasside keemiaõpikud saadi G. Rägolt.

Füüsika õpikute koostamist jätkas J. Lang. Tema oli ka loodusloo õpperaamatute kaasautoriks (teised autorid G. Reial, V. Toom), III klassi loodusõpetuse raamatu autoriks oli traditsiooniliselt J. Käis. R. Rägastikul valmis VII klassi geograafiaõpik. Keskkooliklasside loodusloo-, aga ka geograafiaõpikud olid tõlkeõpikud. Nimetatud õppeaineid hakati õpetama nõukogude teaduse käibetõdede alusel.

1946. aastal toimusid mõningased muudatused autorite kollektiivis. Lisanduvad staažika õpikute autori A. Kase eesti keele ajaloo õpik keeleteadlase ja tuntud õpikute autori K. Praakli keeleõpik VI klassile, XI klassile. Nooremate klasside matemaatikaõpikute kaantele ilmusid tuntud nimed - B. Rea, O. Rünk, H. Roos, A. Lehis. Ilmus ka üks originaalõpik zooloogias (keskkooli IX klassile), koostatud tunnustatud loodusteadlase ja õpikute autori J. Piiperi poolt.

Laulikute tuntud autorilt R. Pätsilt ilmus III ja IV klassi "Lauluvara".

1947. aastal pole J. Käis kahjuks enam meie õpikute autor (1946. aastal said tema "Valitud tööd" ebaõiglase kriitika osaliseks). Algklasside emakeeleõpikute autoriteks saavad H. Aver ja L. Alttoa. V. Ordlikult ilmus IV klassi emakeeleõpik. Kirjandusloolise lugemiku koolile koostas P. Viires, tuntud autor varasematest aegadest. Kirjandusõpikuid ilmus ka J. Tederilt. B. Söödi kirjandusõpiku kaasautoriks sai J. Väinaste. J. Langi füüsikaõpikute kaasautor oli nüüd A. Mitt.

1948. aastal aga tulid koolidesse füüsika tõlkeõpikud. Eesti keele grammatikaõpikuid hakkas koostama nõukogude koolkonna keeleteadlane K. Kure. Keskkooli kirjandusõpikuid andis välja L. Vihalem.

1949. aastal aga tulid VII klassis ja keskkooliklassides kasutusele kirjanduse tõlkeõpikud. Nende korval õpiti siiski ka eesti autorite J. Tederi, L. Vihalema, P. Viirese õpperaamatutest. Algklassidest kuni keskkooli lõpuklassideni tuli matemaatikat nüüd õppida tõlkeõpikuist.

Algklasside loodusloo originaalõpikud vahetati tõlkeõpikute vastu. Keemia õpetamisel olid kasutusel nii eesti autorite (K. Prinkman, G. Rägo) õpperaamatud kui ka tõlkeramatud. Geograafias oli vaid üks originaalõpik (autor R. Rägastik).

1949. aastal pidid eesti koolide õpilased omandama teadmisi tõlkeõpikuist matemaatikas, füüsikas, loodusõpetuses, valdavalt ka geograafias, vene ja NSVL rahvaste kirjanduses, ajaloos, võõrkeeltes. Ka keemias oli tõlkeõpikuid. Originaalõpikute toimetajad ja autorid olid sunnitud silmas pidama nõukogude ideoloogiat. Nende hulgas leidis loomulikult ka nõukogude korra pooldajaid. 1949. aasta ja sellele järgnenud aastad olid eesti koolile ja kultuurile väga rasked.

LIIVI KOOLIRAAMAT LÄBI AASTAKÜMNETE

**Tõnu Karma, Läti Ülikooli Raamatukogu
pearaamatukoguhoidja Spīdola stipendiaat**

Liivi kooliraamat sai tekkida alles pärast Läti, Eesti ja Soome iseseisvumist. Liivi asju hakkas ajama Liivi Selts (LS, *Līvõd Īt*, 1923-1940). Liivi kooli ja kirikut polnud võõrad võimud vajalikuks pidanud. Need olid Liivi rannas ikka muukeelsed olnud. Liivi kirjakeel oli alles loomisel, polnud terminoloogiat, õpikust oli veel vara rääkida. Vähesed kooli- ja kirjatööga kokku puutunud liivlased olid manala mail, v.a Kõrli Stalte (1870-1947), kes oli aga muude tegemistega seotud. Sellises olukorras võis esialgu taotleda üksnes liivi keele tunde. 1923 saadigi luba hakata liivi lastele kord nädalas õpetama emakeelt vabatahtliku ainena pärast muid

tunde. Õpetajaks hakkas entusiast Mart Lepste (1881-1958). Tal oli mereharidus, kuid polnud kooli- ega kirjatöö kogemusi. Koole oli rannas kuus. Seega tuli tal hobusega liivi rannariba iga päev edasi-tagasi läbi sõita. Ühes suunas liikudes oleks niiviisi seitsme aastaga võinud maakerale ringi peale teha.

Äsja asutatud Emakeele Selts (ES) andis Tartus 1921-1926 välja viis liivi lugemikku, 1924 ilmus Tallinnas liivi luulekogu, 1929 ja 1932 Helsingis kaks liivi lauluraamatut. Need olid veel kõikuvast kirjaviisis ega olnud õppetöös mõeldud, ometi pakkusid nad õpetajale tuge. M. Lepste koostas kooli tarbeks ise mingi liivi keele õppevahendi, mis aga jäi käsikirja ning hävitati pärast tema surma. Võib arvata, et see oli samas, senisest erinevas kirjaviisis, mida kasutas Riias tegutsev Liivi Sõprade Selts Lätis (LSSL, *Libiešu draugu biedrība Latvijā*, 1932-1940) ja mille loomisel oli kaastegev ka M. Lepste.

Liivi kooli mõte polnud aga maha maetud. LS saatis liivi noori, kellest võis tulla õpetajaid ja kooliraamatute tegijaid, Eestisse ja Soome õppima. Kaks neidu ja üks noormees suunati Jelgava Õpetajate Instituuti (JÕI). Selle sammu esimene käegakatsutav tulemus oli "*Jemakīel lugdōbrāntōz skūol ja kuod pierast*" I (Helsinki, 1935, "Emakeele lugemik kooli ja kodu tarbeks"). Seda oli juunis 1933 kutsutud Soome koostama JÕI kasvandik Sīkrōgi külast Petõr Damberg (1909-1987). Ta oli 1931-1934 kuukirja "*Līvli*" (1931-1939, "Liivlane") tegelik toimetaja ning just temal oli tulnud rohkem kui kellelgi teisel liivlasel pead murda, kuidas liivi keelt paberile panna. Samal 1933. a. oli P. Damberg avaldanud kolme "*Līvli*" numbrit läbiva retsensiooni LSSLi sekretäri germanistikatudengi Laimonis Rudzītise (1906-1973) koostatud liivi kalendri kohta, kus ta kiritiseeris selle keelt. Rohkesti laiduväärset leidis P. Damberg neis palades, mille autoriks oli L. Rudzītis, kes liivi keelt oli alles hiljuti õppinud M. Lepste juures. Nüüd avanes P. Dambergil endal võimalus oma keeleoskust, keelekorraldaja kogemusi ning töökspidamisi ja instituuditarkusi rakendada lugemiku loomisel. Enne tööleasumist arutati keeleküsimusi veel O. Looritsaga. Materjali oli hakatud koguma nähtavasti juba kodus. Eeskujuks ja tekstide allikaks olid läti, eesti ja eriti soome kooliraamatud, viimastest võeti ka illustratsioone. Osa tekste tõlkis soome keelest P. Dambergi naabrineiu ning õpingukaaslane Hilda Cerbah (1910-1984). Ülekaalus oli siiski liivi materjal, mis hõlmas rahvalaule, vanasõnu, mõistatusi, muistendeid jm. proosapalu, sh. mälestuskilde P. Dambergi lapsepõlvest, aga ka kunstluulet, eriti K. Staltelt, isegi fotomaterjali. Käsikiri

valmis augustiks. Trükist ilmus raamat *Suomalaisuuden Liitto* kirjastusel 1935. a. algul 500 eksemplaris. Nii sai teoks esimene otseselt kooli jaoks kirjutatud liivi raamat, mida võib pidada kogu liivi raamatuloo kõrgeimaks saavutuseks. Lugemiku keel oli heal tasemel ning ei jäänud sisult ega polügraafiliselt alla tolle aja läti õpikule. Raamat oli mõeldud kolmele esimesele klassile ning sisaldas vastavalt kolm osa, igas neist niipalju lugemist, kui palju jõuti õppeaasta jooksul läbi võtta. Kavatsus välja anda lugemiku teine osa (IV, V ja VI klassile) jäi teostamata.

Kevadel 1934 olid kõik kolm JÕI-s õppinud liivi noort saanud õpetajadiplomi. Paraku ei antud kellelegi neist tööd kodurannas. P. Dambergil tuli pealegi sõjaväkke aega teenima minna.

Et uut lugemikku koolis kasutusele võtta, tuli nõutada Haridusministeeriumilt luba. 16. juuni avaldusele tuli Haridusministeeriumi õpikute hindamise komisjoni vastus 5. novembrist, kus raamat oli tunnistatud koolitöös kasutamiskõlbmatuks oma "ühekülgse, Läti elule ja idee täiesti võõra sisu pärast". Komisjonile refereeris lugemiku sisu tõenäoliselt L. Rudzītis. Soomlased asusid konflikti lahendama diplomaatilisi kanaleid pidi. Alles siis, kui oli juurde trükitud lisaleht palaga "Läti maa ja elanikud" ning Läti ja nn. Ulmanise hümnid tõlkega, saadi 30. novembril 1939 luba kasutada lugemikku Liivi rannakoolides 1939/40. õppeaastal. P. Damberg oli 1938/39. õppeaastal saanud koha Piza ranna äärealal. Molotovi-Ribbentropi pakti realiseerimine katkestas juba järgmisel aastal lugemiku kasutamise, liivi keele õpetamise, uute kooliraamatute ning üldse liivi raamatute avaldamise aastakümneiks. Teine maailmasõda kestis liivi alal 9. maini 1945. Järgnevad Baltikumi rahvaste repressioonid ei säästnud ka liivlasi. Nõukogude rahvusteororia kohaselt ei olnud liivi rahvust olemas. Rahvaloendustel ja isikutunnistuste vormistamisel keelduti seda märkimast, kuigi läti lingvist M. Rudzīte oli ajakirjanduses selle vastu välja astunud. Liivlaste kiri parteile ja valitsusele, kus nõuti luba märkida passi rahvuseks **liivlane**, mida oma allkirjaga toetasid tuntud läti kultuuritegelased, tekitas raevu kõrgemais võimuinstantsides ning raskendas veel mõnda aega liivi keele trükkimisit Lätis. Paul Ariste ja Heino Ahvena toetusel avaldati P. Dambergi artikkel "Liivi keelekorraldusest" ESi Aastaraamatus 23/1977 (Tallinn, 1978) paralleelselt ka liivi keeles. Selles tehtud liivi kirjaviisi edasise täpsustamise ettepanekuid sai arvesse võtta alles 1980 P. Dambergi ja T. Karma koostatud liivi rahvalauluvalimikus "*Lībiešu tautasdziesmas*", milles on ka lühiaandmeid liivi keelest ning väike

liivi-läti sõnastik. Seda 40-leheküljelist raamatukest trükiti rotaprindil 500 eksemplari ja see oli kinnitatud õppevahendiks Läti Ülikooli läti filoloogia eriala üliõpilastele. Pärast sõda oli see esimene liivi raamat Lätis.

26. novembril 1988 asutati Liivi Kultuuri Selts (LKS, *Līvõd Kultūr Īt*), LSi järglane, kelle esimesi samme oli jälle liivi keele õpetamise organiseerimine. 1988/89. õppeaastal õpetas Riias liivi keelt Tartu ülikoolis soome-ugri keelt õppinud Kersti Kļaviņa-Boiko (*1962), tema tööd jätkavad 1989/90 õppeaastast Läti Ülikoolis ajalugu õppinud Valda Šuvcāne (*1923) ja 1990/91. õppeaastast ka Tartu Ülikoolis soome-ugri keeli õppinud Tõnu Karma (*1924). Liivi keele õpetamisega on algust tehtud ka Liivi rannas - Kūolkas. Vindavis on see õpetaja puudusel jäänud vaid kavatsuseks.

K. Boiko asus koos professor E. Vääriga koostama liivi keele õpikut, mille seitse esimest õppetundi (25 lk.) jõudsid kursuslaste kätte kserokoopia. Ka T. Karma on oma õpperühmale paljundanud tekste ja teatmematerjali. 1991. a. algul said liivi keele õppijad Riias ja Liivi rannas T. Karma algatusel 80 eks. P. Dambergi lugemiku suurendatud faksiimilet.

1991. a. augustiks jõudsid õppijaini V. Šuvcāne "*Līvõd tekstõd*" (77 lk. A4 formaadis), mida 520 eksemplaris paljundati Haridusministeeriumi rotaprindis. Tekste on võetud P. Dambergi lugemikust jm. liivikeelseist trükiseist kui ka keeleuurijate tekstikogudest, kuid neid on lühendatud ning muudetud, foneetiline transkriptsioon ning varasem kirjaviis on transponeeritud uuemasse.

1991. a. detsembris jõudis Riia raamatuturule V. Šuvcāne ja E. Zagare liivi vestmik "*Latviešu-lībiešu sarunvārdnīca*" taskuformaadis 70 lk., 4000 eksemplaris õpperaamatute kirjastuse "Zvaigzne" väljaandel. Elfrīda Žagare (1914) on teeneka liivi muusiku H. Cerbah-Grīva õde ning kogu elu rääkinud vabalt liivi keelt. Valda Blūma-Šuvcāne oli küll lapsena kuulnud ning kasutanud liivi keelt, siis aga selle unustanud ning alles vanuigi uuesti omandanud.

Kahjuks on kahes viimases raamatus ainult osaliselt arvestatud liivi kirjakeele parima tundja ning hooldaja P. Dambergi täpsustustepanekuid, mis oleksid märksa kergendanud liivi keele õpetamist ja õppimist. Raamatuid on puudulikult redigeeritud, eriti vestmikus on rohkesti vigu ning lingvistilist küündimatust.

Liivi kirjakeele aluseks on idamurre, mida kõneldi üheksas külas, mitte keskmurre, mida kõneldi ühes, ega ka läänemurre, mida kõneldi kahes

külas. Saatuse tahtel on liivi keele õpetajaks olnud just keskmurde esindajad M. Lepste ja V. Šuvcāne (mõlemad Īrast). LKSi tegevus ja kultuuriloolise kaitseala "Līvõd Randa" loomine on viimasel ajal suurendanud huvi liivlaste ja liivi keele vastu. Õppevahendite efektiivsust on vähendanud muidu väga ratsionaalse liivi kirjaviisi ebajärjekindel rakendamine.

Kuigi liivi kooli pole kunagi olnud, saame siiski rääkida neljast liivi kooliraamatust *resp.* õpikust. P. Dambergi lugemik ja ka V. Šuvcāne tekstikogu on kasutatavad kustahes, ülejäänud kaks on aga koostatud abivahendiks liivi keele õppijatele ja õpetajatele Lätis.

Keeleteadlased pole seni erilist tähelepanu pööranud liivi kirjakeele olemasolule. Kirjakeele grammatikat pole keegi õieti uurinud ning liivi keele kooligrammatika on ikka veel kirjutamata. See on üks põhjus, miks liivi kooliraamatu toodang on nii tagasihoidlik.

OM DEN KYRKLIGA LÄSTRADITIONEN I SVERIGE PÅ 1600-talet

Egil Johansson, prof., Umeå Universitetet

De första boktrycken för massspridning och läsning lyfter fram och bekräftar den muntliga traditionen. De äldsta ABC-böckerna trycktes som ark för häften på 16 sidor. Sådana häften och ark finns bevarade i vårt land på svenska och latin, finska och samiska. Några trycktes med både runor och gotiska bokstäver. Alla dessa häften börjar med Fader vår och trosbekännelsen och speglar därmed den gamla bönetraditionen. På samma sätt börjar nämligen ABC-trycken på många andra språk, utgivna alltsedan tidigt 1500-tal i Paris, Amsterdam, London, Rom osv för länder både inom och utom Europa. De har legat länge i våra bibliotek och väntat på sin tydning i vår kultur. Dessa ABC-eller Alphabeta-häften på t ex fornkyrkans språk från Mellersta Östern får nu sin något dramatiska bekräftelse i kontakterna med dagens invandrarkyrkor, där de gamla orden fortfarande är välkända i bön och sång.

Genom ABC-trycken blev den muntliga traditionen också kärnan i den kommande kyrkliga lästraditionen. Dessa småtryck innehöll näm igen själva textorden till Fader vår, tron, buden, dopet och nattvarden tillsammans med bords-, morgon- och aftonböner. Dessa böner utgjorde i sin tur innehållet i husandakten. Även syndabekännelsen, som ingick i skriftermålet, hörde till.

I nästa bok för barnens läsning återkom samma textord, nämligen i Lilla katekesen med Luthers korta förklaringar över de fem huvudstyckena. Här är ordningsföljden en annan med buden först och därefter tron, Fader vår, dopet, skriftermålet och nattvarden. Även bönerna är omkastade så att morgon- och aftonbönerna kommer före bordsbönerna i husandakten. Hustavlan och Athanasianska trosbekännelsen ingick till en början ofta i Lilla katekesen.

Denna andra bok ledde över till den tredje gruppen av böcker med ytterligare spörsmål och förklaringar kring samma textord. Den mest kända är Svebilii utveckling av år 1689. I den trycktes som regel även Davids sju botpsalmer och andra böner.

Den största och viktigaste boken var till sist psalmboken med psalmer, kyrkoårets evangelier, epistlar och böner, utdrag ur handboken, Lilla katekesen och en liten bönbok för livets olika skiften tillsammans med andra välkända texter t ex om den obotfärdiges förhinder eller Jerusalems jämmerliga förstörelse. Den för hela kyrkan etablerade 1695 års psalmbok var nära tusen sidor tjock. Den utkom i långt fler upplagor än vad hittills varit känt. Detta framgår av Kungliga Bibliotekets bibliografiska databas för tiden 1700-1829, vilken nu blivit tillgänglig för sökning on line. I sället för de ca 250 upplagorna av psalmboken som hittills varit kända blir resultatet nu vid en genomgång nära nog det dubbla antalet utgåvor för samma tid.

Genom främst dessa fyra böcker för olika åldrar kunde den muntliga traditionen skapa innehåll och förutsättningar för en växande lästradition. Det visar inte endast de bevarade boktrycken utan även uppgifterna om barnens och familjernas insikter och framsteg enligt kyrkans olika förhållningssätt.

I Leksands skriftebok för 1628 eller i Bygdeås förhørsjournal från 1639 dominerar ännu den muntliga traditionen. "Stycken" i Leksand eller "kan själva orden" i Bygdeå motsvarar de egentliga textorden, medan anteckningar om "förklaring" eller "katekesen" betyder Luthers förklaringar till samma textord. De äldsta i befolkningen är till stor del kvar på den

elementäraste muntliga nivån, medan de yngre komme vidare till allt fler noteringar om katekesens förklaringar. Mödrarna och döttrarna är klart förmer än fäderna och sönerna i memoreringen. ABC-böckerna och läsningen får också sina första noteringar, och då kanske med en något tidigare start för ynglingarna och männen.

I t ex Mora kan bilden fördjupas än mer. Noteringarna i skrifteboken från 1660-talet visar att de minsta bernen allra först har lärt sig Fader vår, tron och husandaktens böner. De större barnen och hela mellangenerationen är på väg att lära sig lilla katekesen och att läsa i bok. De allra äldsta däremot stannar kvar i den muntliga traditionen med själva textorden uten bokläsning. Exempler av detta slag kan mångdubblas och belyser ingående den muntliga traditionens övergång till en begynnande lästradition.

En sammanfattning ger den berömda husförhörslängden i Rättvik från 1720-talet, som för sina ca 800 hushåll också anger bokbeståndet med ABC-böcker, Lilla katekesen, ebilii utveckling, psalmboken, mfl böcker. Här framgår att endast fem procent av hushållen helt saknar psalmbok, medan 70 procent av hushållen har två eller flera psalmböcker.

Det stora antalet psalmböcker antyder i sin tur folkundervisningens egentliga mål och dess hela inramning vid denna tid, nämligen menigheten samlad i sitt kyrkorum läsande, bedjande och sjungande i bok. Vid varje gudstjänst gällde det att slå upp dagens särskilda texter och söka rätt på psalmerna enligt nummertavlan. Kyrkorummet var verkligen något av en skolsal för alla åldrar. I bänkarna satt sockenborna på mans- och kvinnosidan enligt den uppgjorda bänklängden. Men framme i koret vid Herrens bord kunde ordningen vara mera fri. Inför Gud var alla lika och där framme skulle inte råda något anseende till personen. Det framhåller sockenstämmoprotokollet i Tuna i Medelpad vid bänkläggningen av den nya kyrkan på 1770-talet.

Därhemma i husen gällde ordningen för husandakten till bords liksom morgon och kväll. I de norrländska byarna skulle vid utebliven kyrkogång byaläsning ske med dagens texter, böner och sånger i psalmboken och ofta med en lång postilla.

Denna väldiga upptakt i folkundervisningen seda mitten av 1600-talet var möjlig genom täta visitationer och förhör och genom ideliga samlingar till gemensam läsning och sång. Den stabiliserades under nästa tidsskede, genomgick av allt att döma vissa kriser och nedgångar mot 1700-talets slut, men dominerade fortfarande hela folkbildningen i mötet med den

framväxande skoltraditionen. Barnens konfirmation och första nattvardsgång som deras väg ut i livet var länge en styrande faktor i mötet med nya tidens skolförsök.

LANGUAGE-TEACHING IN EAST AND WEST

Inger-Iris Schrøder,
Assistant Prof., Gustav Adolf Grammar School

"I always teach the students in the last forms the French literature and French architecture. When they go to France, they understand, what is being said about the cathedrals. They have got a passive vocabulary, that they can use."

This is quoted from a French grammar school teacher in Tallinn. And that's what I find interesting here, that you teach literature and architecture. May be we don't always do that in the Western countries. I think, that in this way you give the students something valuable for life, not only when they visit France. They can also learn to read the great French literature while staying in Estonia.

This traditional way of teaching languages and literature, I think you should keep it.

However there are other traditions, you should leave, I think.

In February I participated in the "Olympiades" of English in Tallinn, which is a competition for secondary school students. Here I experienced that some traditions of languages teaching in this country, are not so valuable. I would not recommend them to be continued.

Some teachers of English only wanted to listen to the students, if they performed, standing. At the regional "Olympiade" the leading English teacher of my committee wrote down every mistake, the students were making.

I was not allowed to ask questions, before the students had finished to talk about two topics, even if they stopped talking. Tallinn and Estonia were common topics for everybody, whereafter the students could choose between 6 topics, e.g. to tell about their family, their best friend, their school, hobbies etc.

First of all, this scenario, which was put up, meant that we teachers spent a very boring long day in a very cold school at Mustamäe. I insist on this fact. You should not make the school-life so boring. Because this competition of English reflects school-life, I think. And life, as a whole, is very boring in this society. People have got no choice, when it comes to food, culture and whatever you need in this life. Especially during the winter-time you close down everything. Only classical music concerts are available.

For many hours, during the competition, we had to listen to students monologuing the same banalities about Tallinn and Estonia, which they had learnt by heart: "Estonia is a beautiful country. It is situated at the Baltic Sea ... Tallinn is a beautiful town. It is divided up in two parts, the old town and a new part." Nearly always the same sentences. Because, it was not possible to ask them questions about, what was really interesting for them and therefore also for the foreigner, they told about Tallinn.

This was a very unnatural scenario without any respect for the reality.

In the Gustav Adolf Gümnaasium, where I teach and therefore have a word to say. It was possible to make fascinating conversations with many students at this school's competition of English.

But at the regional competition at Mustamäe, the teachers were only allowed to ask 2-3 questions after the monologues about two different topics. As many Estonian students chose the topic: my family, one of the other English teachers asked every student: "Have you any pets?" Without taking in consideration, what the students seemed to be interested in. There was no real conversation, no real communication, even if this point was included in the competition.

But this scenario not only tells a lot about the teaching of languages and cultures in this country, it also tells something about the culture of Eastern countries compared to Western countries.

In your cultural and political life, here in the East, you are used to give very long speeches at political meetings, conferences etc.

Even, when I'm interviewing people for an article here, I'm not supposed to interrupt them with questions. They prefer to make a long, long monologue. Questions are only disturbing, not inspiring, as we see them in the West.

At conferences in the West, it's nearly impossible for the leader of the meetings to interrupt a speaker from the Previous Soviet Union, even if the

stated time for speaking has been given from the start, as 10 minutes, and during discussions even less.

You are used to speak and speak in this area of the world, not to listen, and you seem to teach the students the same way.

In language teaching you stress the résumé too much and the communication too little.

A French teacher in my home school here in Tallinn said to me: "I'll teach the students with a poor knowledge the indirect speech." e.g. for making résumé. "You may take the good students for conversational purposes."

I suggest, that language teachers here, themselves stress more on communication and listening, they cannot wait for foreign teachers passing by as "the fresh air from the West", as I've been told, they want me to be in my school.

During the lessons in Estonia, I've also notices (it's not only during the competitions) that not all students are good at communication, at reacting, at understanding questions and understanding other voices and accents than their own teacher's.

Therefore you must use dialogues and even try to play small plays with the students.

Grammar is stressed too much or in a wrong way in your teaching. As I've mentioned before, you don't stress the content of the topic enough.

Here is an example of an exercise: Il Je vais à l'école. Nous sommes paresseux. Je regarde une image. Je ne vais pas bien. Ils ont un grand chien. Nous sortons de la classe. (English translation: I go to school. We are lazy. I look at a picture. I'm not quite well. They have a big dog. We leave the class-room.) etc. etc.

I don't see the meaning or the purpose of such an exercise. What should the students learn by translating those sentences into Estonian? In stead of this, you could model some natural situations, where for instance the students could learn to apology, to complain about the heating system in the flat, which is not working. They could learn the difference of: "to allowed to" and "to be supposed to" - situations of everyday life. At the same time, you might compare your society to ours, e.g. how to complain in an Eastern restaurant, if it's ever possible and how to complain in a Western one. Any language teaching is teaching of culture, when it's taught in situation.

Of course you can also teach grammar in other ways. An Estonian language teacher told me lately, that some of her students could only learn to talk the foreign language, when she teaches the grammar very systematically.

We now know, that people learn languages, when they are motivated for it, that they learn it in many different ways, according to their abilities and personalities. They might pick up many things from TV-programs.

This means of course, that we should teach in different ways, according to the students, we have.

And this is not so difficult in Estonia. Because here, you usually only have 10-14 students in one language group, which is an enormous advantage.

But there is no doubt, that you should stress the listening skills more than you do and learn the students to understand different voices and accents, and above all teach them to communicate.

The dialogue and the conversation is the essence of democracy.

ПЕРВЫЙ УЧЕБНИК ПО ГЕОГРАФИИ ЛАТВИИ И ЭСТОНИИ НА ЛАТЫШСКОМ ЯЗЫКЕ.

Алексей Апинис. Национальная библиотека Латвии

1. Известный в последствии прибалтийско-немецкий священник и деятель культуры Карл Христиан Ульман (1793-1871), будучи пастором в Кримулде (Кремон), во второй половине 20-х и первой половине 30-х гг. XIX века создал ряд учебников на латышском языке, предназначая их не только для приходских школ, но и для задуманной учительской семинарии. Эти учебники напечатаны не были (за исключением ки и арифметики). в некоторых школах они переписывались от руки. До нашего времени сохранились рукописные копии двух учебников К.Х.Ульмана - "О нашей Земле" и "О Лифляндии".

2. В статьях и выступлениях К.Х.Ульмана содержатся теоретические высказывания по вопросу школьного образования крестьян. Школа, по мнению автора, должна готовить крестьянина к "подлинной жизни вообще" и к "подлинной жизни в соответствии с его особым положением". Крестьянин должен оставаться в своем сословии, но К.Х.Ульман выступает против утверждений, что излишние знания могут побудить крестьянина покинуть свое сословие. К.Х.Ульман рекомендует обучение начинать с ближайшей учащемуся среды.

3. Три из учебников К.Х.Ульмана составляют комплекс географического характера - "О нашем приходе", "О Лифляндии", "О нашей Земле" (последний содержит краткую астрономию Земного шара, краткую физику, а также ботанику, зоологию). "О Лифляндии" ("Par Vidzemi", написан в период между 1828 и 1834 гг.) посвящается Лифляндской губернии - центральной и северной части Латвии (Видземе) и южной части Эстонии.

4. Для учебника "О Лифляндии" К.Х.Ульман использовал различные источники - географические работы прибалтийских ученых, новейшие статистические данные, собственные наблюдения. Однако его книга является не механической

компиляцией, а самостоятельным трудом, основанным на собственной концепции о задачах учебной литературы.

5. "О Лифляндии" начинается с данных о площади, местонахождении губернии, краткого обзора рельефа, геологии и климата региона. Подробно рассказывается о море, реках, озерах. Наибольшее внимание уделяется населению и его занятиям. Вторая часть учебника построена по принципу административного деления, и здесь рассказывается о каждом уезде, городе (с краткой его историей), приходе. Учебник содержит весьма богатую информацию, в этом смысле он превосходит все последующие (печатные) учебники на латышском языке вплоть до конца XIX века.

6. Автор ведет изложение в свободной, разговорной манере, избегает определений (дефиниций) и строгой терминологии. Он старается формировать у учащихся не понятия, а представления. Он не объясняет происхождение явлений, стремится не к "просвещению духа", а к обогащению учащегося конкретными знаниями. Вся масса информации тесно связана с реальными условиями и практически бытовой стороной крестьянской жизни. Такой прагматический подход учебника К.Х.Ульмана "О Лифляндии" ярко отражает господствовавшие в Прибалтике тенденции народного образования в период, последовавший после эпохи Просвещения и явившийся некоей реакцией на него.

ЛАТЫШСКИЕ УЧЕБНИКИ ПО МАТЕМАТИКЕ В XIX ВЕКЕ

И.Клекере, Национальная библиотека Латвии

Математика - одна из наиболее значительных отраслей в латышской учебной литературе XIX века: вышло около 50 изданий. Авторами книг первой половины XIX века были прибалтийско-немецкие пасторы. Первый учебник арифметики (1806) - работа К.Гардера - насыщен идеями рационализма. Первые книги, предназначенные для школьного обучения (с 1822 г.), были написаны как методические пособия для учителей.

Во второй половине XIX века авторами учебников математики становятся сами учителя - латыши. Виднейшие из них А.Тераудс и Я.Банкинс. Будучи знатоками немецкой школьной литературы, они переводят и приспособливают для латышских школ произведения немецких авторов (в основном сочинения Э.Генчеля). В 80-е годы XIX века Тераудс начинает также сочинять оригинальные учебники арифметики.

Часть учебников второй половины XIX века отражает старание авторов сделать их доступными детскому восприятию, а также интенсивные поиски путей совершенствования математической терминологии. В 80-е годы появляются книги, для написания которых были использованы русские учебники математики.

Консервативность и предосторожность профессиональных издателей иногда тормозили обогащение учебной литературы: неохотно печатались книги, содержащие элементы новаторства, адресованные ограниченному кругу читателей. Распространению отдельных книг препятствовала недостаточная квалификация учителей.

Во второй половине XIX века выходят первые книги по геометрии. Развитие учебной литературы по геометрии особенно тормозится отсутствием упорядоченной терминологии. Мешает также отсутствие традиций, на которые можно было бы опереться, создавая учебники арифметики, и единых программ. В учебниках геометрии ярче, чем в других учебниках математики, отражаются индивидуальность и педагогические взгляды их авторов, ярче выделяются две тенденции, характерные для учебной литературы XIX века, - консервативная и новаторская.

Jan Amos Komensky